

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

XXI. KÖTET. 7. SZÁM.

BESSENYEI AKADÉMIAI TÖREKVVÉSEI

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

IRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

L. TAG

Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1909 nov. 2-iki ülésében

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST.

1910.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

I. k. I. Telfy: Solon adótörvényéről. 20 f. — **II. Telfy:** Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — **III. Tarkányi:** A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — **IV. Szász K.:** A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — **V. Toldy F.:** Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — **VI. Vambéry:** A keleti török nyelvről. 20 f. — **VII. Imre S.:** Geleji Katona István főleg mint nyelvész. 60 f. — **VIII. Bartalus:** A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Hangjegyekkel. 1 K 20 f. — **IX. Toldy:** Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 1 K 20 f. — **X. Brassai:** A magyar bővített mondat. 40 f. — **XI. Bartalus I.:** A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratai- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.)

II. k. I. Mátray G.: A Konstantinápolyból legújabban érkezett négy Corvin-codexről. 20 f. — **II. Szász K.:** A tragikai felfogásról. 40 f. — **III. Joannovics:** Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. 40 f. — **IV. Finály:** Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. 40 f. — **V. Telfy:** Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — **VI. Zichy A.:** Q. Horatius satirái. 40 f. — **VII. Toldy:** Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 80 f. — **VIII. Gr. Kuun G.:** A sémi magánhangzókrol és megjelölések módjairól. 40 f. — **IX. Szilády:** Magyar szófejtetések. 20 f. — **X. Szénássy S.:** A latin nyelv és dialektusai. 60 f. — **XI. Szilády Aron:** A defferekről. 40 f. — **XII. Szvorényi J.:** Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.)

III. k. I. Brassai: Commentator commentatus, Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázó utáni. 80 f. — **II. Szabó K.:** Apáczai Cséri János Baresai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. 20 f. — **III. Szabó I.:** Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — **IV. Vadnai:** Az első magyar társadalmi regény. 40 f. — **V. Finály:** Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — **VI. Barna F.:** A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre. 80 f. — **VII. Riedl Sz.:** Emlékbeszéd Schleicher Agost, külső l. tag felett. 20 f. — **VIII. Dr. Goldziher I.:** A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — **IX. Riedl Sz.:** Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — **X. Gr. Kuun G.:** Adalékok Krim történetéhez. 40 f. — **XI. Riedl Sz.:** Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. 40 f. (1872—1873.)

IV. k. I. Brassai: Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvéről különös tekintettel a magyarra. 80 f. — **II. Bálint G.:** Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. 40 f. — **III. Bartal A.:** A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mivelése hazánkban. 80 f. — **IV. Barna F.:** A határozott és határozatlan mondatról. 40 f. — **V. Dr. Goldziher I.:** Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — **VI. Hunfalvy P.:** Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — **II. Budenz J.:** A németországi philologok és tanférnök 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. — **VII. Fogarasi J.:** Az új szókról. 30 f. — **VIII. Toldy F.:** Az új magyar orthologia. 30 f. — **IX. Barna F.:** Az ik-es igékről. 30 f. — **X. Szarvas G.:** A nyelvújításról. 30 f. (1873—1875.)

V. k. I. Barna F.: Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. 50 f. — **II. Brassai S.:** A neo- és palaeologia ügyében. 60 f. — **III. Barna F.:** A hangsúlyról a magyar nyelvben. 60 f. — **IV. Ballagi M.:** Brassai és a nyelvújítás. 30 f. — **V. Szász K.:** Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett. 50 f. — **VI. Bartalus I.:** Művészet és nemzetiség. 40 f. — **VII. Telfy I.:** Aeschylus. 1 K 60 f. — **VIII. Barna F.:** A mutató névmás hibás használata. 20 f. — **IX. Imre S.:** Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — **X. Arany L.:** Bércey Károly emlékezete. (1875—1876.)

VI. k. I. Mayr A.: A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. 20 f. — **II. Bálint G.:** A mandusk szertartásos könyve. 20 f. — **III. Dr. Barna I.:** A rómaiak satirájáról és satirairókról. 40 f. — **IV. Dr. Goldziher I.:** A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — **V. Szász K.:** Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött. 20 f. — **VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez.** I. Szilágyi I. II. Vassary K. III. Révész I. 1 K 20 f. — **VII. Bartalus:** Emlékbeszéd Mátray Gábor l. t. felett. 20 f. — **VIII. Barna:** A mordvaiak történelmi viszontagságai. 40 f. — **IX. Telfy:** Eranos. 40 f. — **X. Joannovics:** Az ik-es igékről. 80 f. (1876.)

VII. k. I. Barna F.: Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. 1 K. — **II. Budenz J.:** Podhorszky Lajos magyar-sinni nyelvhasznítása. 20 f. — **III. Zichy A.:** Lessing. 40 f. — **IV. Barna F.:** Kapcsolat a magyar és szuomi

BESSENYEI AKADÉMIAI TÖREKVÉSEI

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

IRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

L. TAG

Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1909 nov. 2-iki ülésében

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1910

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Bessenyei akadémiai törekvései.

Tekintetes Akadémia!

A legnagyobb római szónoknak a Manilius-féle törvényjavaslat mellett mondott beszédéből idézhetném a bevezető szövegeket, a midőn először van szerencsém a tekintetes Akadémia színe előtt megjelenni. Valóban engem is elfogódottá tesz azoknak a kiváló tudósoknak emléke, a kik e helyről, immár majd nyolczvan esztendeje, terjesztették a tudományt, másfelől az a tudat, hogy szerény irodalmi működésemet figyelemre méltatták s érték az akadémia tagjai közé emeltek azok, a kikre mint a XX. század magyar tudományosságának hivatott művelőire tekintünk föl. Fogadja szívesen a tek. Akadémia hálás köszönetemet a kitüntetésért, a melyről jól tudom, hogy nem megszolgált jutalomnak, hanem előlegezett bizalomnak kell tartanom. Épen azért úgy érzem, hogy a köszönethez ígéretet is kell csatolnom, azt az ígéretet, hogy a mennyire erőmtől telik, iparkodom méltónak mutatkozni jóindulatukra.

Hogy már az első lépés, a melyet a M. T. Akadémia védelme alatt teszek, tanúsítsa mély hálámat, székfoglaló értekezésem tárgyát intézményünk legrégebbi multjából választottam, úgy gondolva, hogy a mint hazánk fiainak képzeletét nagy mértékben foglalkoztatja nemzetünknek a messze kor homályába burkolt korszaka, a Kr. u. VII—VIII. század küzdelmei, vándorlásai, akként akadémiánk tagjait is kiválóképen érdeklik azok a törekvések, melyekből tudós társaságunk a mult század második negyedében megalakult. Vizsgálni szándékozom azokat a nyomokat, melyek akadémiánk születését épen egy félszázaddal megelőzve, BESSENYEI GYÖRGY izgató törekvéseiig vezethetők VISSZA.

Hogy a M. T. Akadémia történetében az első név BESSENYEI Györgvé, hogy valamint az alapítás dicsősége SZÉCHENYI nagy nevéhez, akként az akadémiai eszme fölvetéséé BESSENYEI Györgyhöz fűződik: az ismeretes. TOLDY FERENCZ épen egy akadémiai értekezésében ¹⁾ mutatta ki, hogy azon kísérletek, melyek a XVIII. század folyamán tudós társaság fölállítására irányultak, mint egy-egy pillanatra fölbukkanó, de rögtön eltűnő igyekezetek, semmi kapcsolatban sincsenek, s ugyanő visszavervén egy névtelennek ²⁾ és FOLTINYI JÁNOSNAK ³⁾ támadását, a kik a régebbi törekvésekben keresték az Akadémia csiráját, kétségbevonhatatlanul igazolta, hogy az eszme megpendítésének érdeme BESSENYEIT illeti. Ő volt az, a ki «mély belátással indokolván a magyar akadémiai indítványát» egyszersmind tervezetet is készített az intézet felállítására. BESSENYEI Jámor Szándékát karolta föl RÉVAI, s az ő buzgólkodása folytán foglalkozott vele az országgyűlés és a helytartó-tanács; erre a tervre tértek vissza az «1825-diki hazafiak s készítették azon vázlatot, melyből az 1828-diki „Alaprajz” szerkesztetett, s mely szerint a „Széchenyi akadémiaja” constituáltatott». ⁴⁾

Mi érlelte meg BESSENYEI lelkében a gondolatot, mely 1781-ben egy kikristályosodott akadémiai terv alakjában tűnik elénk, és melyek voltak e lelki folyamatnak szemmel is látható fázisai, arra iparkodnék a következőkben világot vetni.

I.

Vannak írók, a kik mély nyomot hagytak nemzeti életünkben, a nélkül, hogy ezt a maradandó hatást egyes műveik elemzéséből megérthetnők. Hogy a magunk irodalmában maradjunk, és csak a legismertebb nevekre hivatkozzunk, hiába vizs-

¹⁾ Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. Olvastatott a M. T. Akadémia I. osztályában 1871. jan. 23-án.

²⁾ Ki indítványozta a M. Tudom. Akadémia alapítását? Századok 1870. 429. l.

³⁾ Csakugyan Bod Péter, s nem Bessenyei című dolgozatában. U. ott 729. l.

⁴⁾ TOLDY említett értekezésében. Olvasható Összegyűjtött munkái VII. kötetében is (az idézett rész a 360. lapon).

gálnók æsthetikai szempontból KAZINCZY, DÖBRENTAI, SZEMERE PÁL munkásságát, nem találánk benne olyan alkotást, a mely megokolná e férfiak nagy irodalomtörténeti jelentőségét. Az ő megítélésüknél nem az fontos, a mit *írtak*, hanem a mit *tettek*: egész pályájuk, az a kitartó küzdelem, a melyet irodalmi eszméik érdekében folytattak.

Az irodalmi izgatók sorába tartozik BESSENYEI GYÖRGY is, sőt időrendben őt illeti meg köztük az első hely. Írásban ránk maradt munkássága ma már pusztán történeti értékű. Históriai művei, kötött és kötetlen formában megszólaló bölcselkedése, röpiratai csak a szaktudóst érdeklik. Verses és prózai elbeszélései még a kortársak szeme előtt is el voltak rejtve, és legnagyobb szerű vállalkozása e nemben, politikai regénye, a *Tarimenes utazása*, rendkívül gazdag érdekes részletekben, de egészében fárasztó és színtelen. Drámái a tudós szemével tekintve új korszakot jelentenek: célzatuk komolyságával, mely egészen az æsthetikai tetszés fölkeltesére irányul, emelkedett hangjukkal s viszonylagos eredetiségükkel, végül avval, hogy tárgyukat legalább részben nemzetünk multjából és jelenéből merítik, a *Bánk bánig* és KISFALUDY KÁROLY fölléptéig párjuk nélkül állanak — mégis költeményeivel együtt teljesen elavultak. Nincsen egy gondolat, nincs egy szólam bennük, mely túlélve szerzőjét begyökerezett volna a mai nemzedék tudatába. Még a *Pontyi* alakja is elhalványodott, s egész kis könyvtárt kitevő munkái között talán csak egy lap van, a melyet a XX. század magyarja sem olvashat mély megindulás nélkül: az a fájdalmas szózat, melylyel a *Természet világa* előszavában elbúcsúzik az élettől. Az irodalmi alkotásoknak az az eleme, a mely mint PROMETHEUS az emberekbe, egyedül lehelhet életet az írott művekbe, a művészi elem, egészen hiányzik BESSENYEI műveiből.

Irodalmi munkásságának értékét BEÖTHY ZSOLT határozta meg, midőn műveinek kultúrhistoriai fontosságára utalt. BESSENYEI nem volt sem nagy író, sem nagy gondolkodó, de ő volt az, a ki a XVIII. század Európájának uralkodó eszméjét, a fölvilágosodást magyarul szóltatván meg, irodalmunkat ismét hozzákapcsolta a művelt nyugat eszmeáramlataihoz, s e gondolatot nemzeti feladatainkhoz idomítva kitűzte «fejlődésünknek az ő korától maig követett célját: legyünk minél európaiabbak

és minél magyarabbak». ¹⁾ BESSENYEI egész pályájának jelentőségét pedig az adja meg, működésének nagy hatását az magyarázza, hogy e céljáért, első föllépésétől kezdve szinte haláláig, tudatosan, a mostoha viszonyoktól el-elcsüggesztve, de el nem keseredve, dolgozott és fáradt. A 80-as évek kényszerű pihenőjét nem számítva, egyik könyvét a másik után írta, akkor is, midőn élt szívében a remény, hogy izgatása célzott ér, akkor is, midőn be kellett látnia, hogy szava elvész a pusztában.

Ez az izgató tevékenység azonban nem önmagában bírta célját. A külföldi eszmék átültetése a magyar műveltség termőföldjébe csak eszköz volt BESSENYEI szemében egy magasabb rendű föladat megvalósítására. A mint maga mondja, «minden embernek nagyon egy *Polaris* csillaga, mellynek világánál lépéseit igazgattya.» ²⁾ Ha BESSENYEI munkásságát meg akarjuk érteni, meg kell keresni az ő poláris csillagát, azt a vezető gondolatot, mely minden törekvését irányította, minden írását áthatotta, a melynek szolgálatában állva, iparkodott a XVIII. század uralkodó eszméjével megtermékenyíteni a magyar közéletet. Ez a *primum movens*, BESSENYEI minden tettének a rúgója, a hazafias érzés volt. Nem az a hazafiasság, a mely csillogó szólamokba öltözve csak üres, tartalmatlan külsőség, nagyhangú szavakban pusztá fitogtatás, hanem az igazi, mely tettekben nyilvánul, s a mely lényege szerint, a mint BESSENYEI a *Holmiban* fogalmazza, nem üres szó, sőt nem is pusztá-érzés, hanem a honszeretet izzó tüzeiben edzett kötelességtudás. A «Hazafiúság olly kötelességet tesz, melly alól a világon semmi némü dolog, ok, idő alkalmatosság fel nem szabadithat». ³⁾ Ezt a negatív meghatározást egy későbbi munkájában pozitív tartalommal tölti ki: az igazi hazafi életének célja minden erejével hazája boldogságára törekedni, hazája sorsát tőle telhetőleg javítani. ⁴⁾ Az így fölfogott hazafiúság, mely megköveteli az egyéntől, hogy

¹⁾ *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. 1887. II. 350. l.

²⁾ *A Holmi*, 1779. 146. l.

³⁾ *U. ott*, 125. l.

⁴⁾ A máig kéziratban lévő munkájának (Nemzeti Múzeum, Quart. Hung. 475.) címe *Beszéd az Országnak Tárgyárul*. (Egy töredéke megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, 1823. I. k.) Az idézett követelés a kézirat 5. l.-ján olvasható.

a köznek, a hazának éljen, szabta meg BESSENYEI irodalmi munkásságának útját.

Ezt az emelkedett életnézetet a bécsi tartózkodás érlelte meg BESSENYEIBEN. Két lesújtó megfigyelés árán jutott ehhez a belátáshoz. Az első még egészen önös jellemű volt, saját tudományos és kulturális elmaradottságának érzete. Törhetetlen akaraterejével nekifeküdt a munkának s tizenegy évig egyhuzamban tanult és művelődött. Eközben tette a második, most már objektív, de még lehangelőbb megfigyelést, azt, hogy az ő szellemi szegénységének képében egész hazájáé tükröződik, hogy a magyar nemzet is rendkívül el van maradva a művelt nyugattól. A mekkora köz választja el őt egy német vagy francia ifjútól, ugyanakkora mélység tátong hazájának és a külföld művelt államainak tudománya és kultúrája között. Ekkor ébredt föl lelkében az igazi hazafiúság. Fölvillant előtte a hivatás, a melyre szánnia kell életét, hogy megfeleljen a hazaszeretet kötelességének: eddig önmagának dolgozott, s megfeszített munkájával sikerült kiemelkednie a süllyedésből, most nemzetét kell kiragadnia a sötétségből s méltóvá tenni Európa vezető nemzeteihez, tudományban és műveltségben. Mint az őserdő vándora, eleinte ő sem látta az *utat*, melyet követnie kell, de ott ragyogott előtte a sarkcsillag, s bizton mutatta az *irányt*.

A komoly tanulásban töltött esztendők alatt mind tisztábban bontakozott ki előtte az út, melyen haladnia kell, hogy nemzetét boldogítsa. Nem egyszerre s nem könnyelműen állapította meg hivatását. Vizsgálódva, fontolgatva, a bölcsekedés, a történelem s a politika tanulságain okulva, választotta meg a követendő utat; ekkor azonban nyugodt biztonsággal indult el rajta, mert e három különböző irányban folytatott vizsgálata egy pontba futott össze, a filozofusok, a világhistória, a politikai viszonyok ugyanazt az utat jelölték ki számára.

Először elmélkedett. Hivatkoztunk föntebb BEÖTHY ZSOLT ítéletére, hogy BESSENYEIT nem illeti meg a nagy gondolkodó koszorúja. Hivatásos bölcseleink nem is számítják őt a filozofusok közé, mert sem rendszert nem alkotott, sem a filozofia sajátos, mondhatni elméleti kérdéseit nem fejtegette. Igaz, sőt még az ú. n. gyakorlati filozofusokkal, a tudomány népszerűsítőivel szemben is van egy nagy hátránya. A nyelvi kifejezés töké-

letlensége miatt nem ír szabatosan, gondolatainak menete gyakran zavaros, nehézkes, sőt nehezen érthető. Ha azonban az érdes külsőtől vissza nem riadva, magukat a lelke mélyén forrongó gondolatokat keressük meg, más képet kapunk róla. Ezek a gondolatok majd mind kapcsolatosak életfölfogásával s minden áthidalás nélkül szépen állíthatók rendszerbe.

Azt a gondolat-komplexust elemezve, mely a hazafiúság köré, mint mag köré csoportosult, rendszerének élén egy általános igazságot találunk. Azt a tételt, mely a XVIII. század fölvilágosodásának egyetemes érvényű dogmája volt: az emberiség végső czélja az erkölcsi tökéletesedés. Így tanította a magyar fölvilágosodás másik filozofusa, VERSEGHY is.¹⁾ BESSENYEI okoskodása, a század rationalis gondolkodásának megfelelően, e pontról a deductiók hosszú során keresztül lefelé szállott. Mi módon érhető el ez a fokozatos haladás a tökéletesedés irányában? A műveltség útján, más szóval — mert a kettő BESSENYEINél egyet jelent — a tudomány útján. A műveltségen ugyanis ő nem a lelki nemesség és a sok irányú érdeklődés, fogékonyság kapcsolatát érti, hanem pusztán az ismeretek gazdagságát. Az ismeret, a tudás kútfeje minden nagynak, minden nemesnek; hiánya, a tudatlanság, minden aljasnak, rossznak. Szintén olyan fölfogás, mely VOLTAIRE századában közelebb volt. A tudás egyjelentőségű az erkölccsel, a mint már VOLTAIRE hirdette. Nemcsak *Kirakades*, BESSENYEI regényének *L'Ingénue*, csodálkozik azon, miként taníthatták az iskolában a deresen, tömlöczben, vesszők között szenvedő bűnösöket, hogy a tudomány ellenére is bünt követtek el,²⁾ hanem maga BESSENYEI is, és kész a felelősséget a tanítás módjára hárítani. Az ország tárgyról készített *Beszédében* nyíltan kimondja, hogy az emberi kötelességek valóságos ismerete maga után vonja az erkölcsös viselkedést. Okos embert nem lehet gonosztettre csábítani, csak ostobát.³⁾ Állítását megvilágítja egy példával. Megtörténhetik-e okos emberek között Hóra és Kloska rémtette? Milyen ostoba-

¹⁾ L. Császár Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei*, 1903. 342. l.

²⁾ *Tarimenes utazása*. (Kézirat a Nemz. Múz.-ban, Quart. Hung. 1016.) II. könyv, 13. l.

³⁾ Id. helyen, 5. l.

sággal kellett megverve lenni azoknak a műveletlen oláhoknak, a kik elhitték a két gazembernek, hogy ők, egy pár paraszt, megszerzik maguknak az uralmat az országban! Íme embertelen mészárlásaik magyarázatát egyedül a műveltség hiánya adja.¹⁾

Még jellemzőbb és BESSENYEI fölfogására a legtöbb fényt vető az a beszélgetés, melyet a *Holmiban* a saját lelkével folytat.²⁾

Lélek. Azt mondtam, hogy szép dolog, szép oktatással, az emberi vadságot, tudatlanságot, kegyetlenséget fogyasztani, és a szivekbe szeléd, édes erköltsöket plántálni.

Bessenyei. Régen olvasnak é már az emberek szép könyveket?

L. Alkalmas ideje, hogy tanulnak, olvasnak.

B. Hát szoktak é még száz ezerenként menni egymást ölni?

L. Meg esik meg még az ilyen állapot, de — — — —

B. Be alhatnám hallod é, — — olyan mély álom ereszkedik rám.

L. Azt gondolod talán, hogy az olvasás, halandó társaidat nem jobbítja? — nagyon tsalatkozol.

És a mint tovább kifejti, az a baj, hogy az emberek nem olvasnak, nem művelődnek, nem tesznek tudományra szert. Hiába gúnyolódik BESSENYEI, hogy mindez álom, mese, a *Lélek* meggyőzi, hogy valóban a tudatlanságból fakad minden gonosztett. Később megint visszatér kedvelt gondolatára és csattanó példával támogatja. Milyen mély erkölcsi süllyedés jele, hogy hazánkban még mindig hisznek a boszorkányokban és kan ördögökben. S milyen szégyenletes ostobaság volt az a bírói ítélet, a mely kimondta, hogy egy szegény Rózsa nevű ember mint kan ördög megégettessék, mert az emberi dolgokat felforgatta és az ország felhőit eladta a töröknek. A szegény Rózsa, a ki még azt a nyomorúságos kötelet sem tudta ördögi hatalmával letépní, a melylyel a hóhér a rakás fára fölhurkolta!³⁾ Íme a tudatlanság és erkölestelenség föloldhatatlan kapcsolata.

Sőt BESSENYEI még határozottabban fogalmazza ítéletét s

¹⁾ U. ott 5—6. l.

²⁾ 139. l.

³⁾ U. o. XXV. r. (221—227. l.)

a nemzet boldogságát egyenesen a tudománytól teszi függővé. Az emeli, annak hiánya buktatja meg. VOLTAIRE-től kölcsönözvén a példát, a nyomorúságos geberitákra utal s kimondja ¹⁾: «Ha a tudományok ki vesznek a népek közzül, egész nemzetek meg tompúlnak elméjékbe», elaljasodnak, elpusztulnak.²⁾ Ugyanaz a gondolat, mely egy félszázaddal később SZÉCHENYI-t tette serkentette:

Elvész az én népem, elvész — kiálta —
Mivelhogy tudomány nélkül való.³⁾

Hogy e gondolat alapja, a tudomány és erkölcs azonos-sága, mint filozofiai conceptio nem állja a bírálatot, az mellékes; gyakorlati fontossága és érvénye kétségtelen.

A következő lépéssel valóban elhagyja BESSENYEI az elméleti magaslatot s leszáll a gyakorlat mezejére. Ha nemzetünk boldogsága a tudomány fejlettségével és elterjedésével arányos, legfőbb kötelességünk fejleszteni és terjeszteni a tudományt. Ennek egyetlen eszköze a könyv, vagy a mint BESSENYEI a maga kissé czikornyás módján kifejezi: ha «a nép elméjét önnön méltóságára akarjuk fel emelni»,⁴⁾ akkor gondoskodnunk kell, hogy minél több könyvet «ereszszünk» a nemzet fiainak kezébe.

Egész lelkével csüngött e tanításon. Röpirataiban, műveinek előszavában újra meg újra hirdeti, hogy minden nyomorúságunk forrása a magyar könyvek hiánya. Az írás erejébe vetett fanatikus hittal kimondja, hogy «soha olyat nem gondolhat az elme, melyet a penna ki ne írhasson»⁵⁾, s a mi meg van írva, az *πῶμα ἐς ἀσί*, mely megtermékenyíti az élő nemzedék szellemét.

Sajátságos és még nem méltatott jelenség, hogy BESSENYEI a népművelés nehéz feladatát pusztán a könyvekre akarta bízni

¹⁾ U. o. 148. l.

²⁾ Van azonban egy másik állítása, mely kevésbbé egyoldalú. A *Holmi* 266—268. lapján kifejti, hogy minden nemzet boldogsága egyrészt lakóinak bölcsességétől, másrészt gazdagságától függ. E ponton már a francia physiokraták tanításai hatottak BESSENYEIRE.

³⁾ ARANY JÁNOSTÓL prægiansan fogalmazva. (*Széchenyi emlékezete.*)

⁴⁾ *Beszéd az országnak Tárgyáról* 7. l.

⁵⁾ *Holmi*, 282. l.

s egészen kirekesztette a másik, a valóságban talán még jelentősebb tényezőt, az iskolát. Míg a XVIII. század nagy reformátora, APÁCZAI CSERI JÁNOS, a ki ép olyan mélyen érezte nemzetünk kulturális süllyedését, mint BESSENYEI, e süllyedés egyetlen orvosszerének az iskolaügy javítását hirdette és beszédeiben jó iskolákért, tudós tanítókért esengett, mert minden nép műveltségének, nagyságának legbiztosabb mértéke iskoláinak száma és kiválósága: ¹⁾ BESSENYEI gondolkodásában az iskolára nem várt semilyen szerep, sőt ellenkezőleg ismételten hangoztatja, hogy a mit az iskolában tanulunk, annak a nemzet boldogítására nem vesszük semmi hasznát. A hetvenes évek végén írt *Holmi*-ban még kegyelmesebb. Azt a szerepet juttatja az iskolának az eszképzés terén, a mit a köszörűkő teljesít, mely a jó aczélt megélesíti, de az ólmot nem tudja borotvává változtatni. Azonban már itt is kijelenti, hogy az iskolai tanítás senkit sem tett nagy tudóssá és — azon példák szerint, melyeken az iskolai tanítás eredményét bemutatja — még műveltté sem. Az iskolából kikerült filozofusok mind teljesen tudatlan férfiak maradtak. ²⁾ A kételkedés az ország tárgyával foglalkozó *Beszédben* már meggyőződéssé erősült. Nem oly irónikus a hangja, de hibáztatása még határozottabb. «Látod, hogy az iskolákban tanulnak, és a falukon semmit se tudnak. Községes Nemeségünknek sokasága szántásba, vetésbe fulva minden országos értelemedet pipájából füstöli ki.» ³⁾ Meg is okolja különös tételét. A kik az iskolákban tanulnak, mind gyermekek vagy fiatal emberek, testük fejletlen, érett ítéletük nincs, nem is lehet. ⁴⁾ «Mig a test meg nem állapodik a lélek is gyermek, azt hiszem én, akárhogy itély te rólla. Minden nagy ember iskoláján tul emelkedet fel.» ⁵⁾

Könnyű, de meddő dolog volna kimutatni, hogy BESSENYEI e meggyőződésében igaz és téves eszmék keveredtek. Inkább e

¹⁾ Különösen a *De summa scholarum necessitate* című beszédében. Könnyen hozzáférhető magyar fordítása HEGEDÜS ISTVÁN könyvében: *Apáczai Cseri János pædagogiai munkái*, 1899, 114—145. l.

²⁾ A *Holmi* XI. rész, 81—88. l.

³⁾ Id. h. 2. l.

⁴⁾ U. o. 10. l.

⁵⁾ U. o. 24. l.

fölfogás gyökerére mutatok rá, s így lélektani úton nemcsak álláspontját értjük meg, hanem mentséget találunk egyoldalúságára is.

Bármilyen paradoxonnak látszik is, e téves fölfogás teljesen megokolt volt BESSENYEI idejében. Annak az iskolának, melyet tapasztalásból ismert, a *Ratio Educationis* előtti magyar iskolának valóban igen kevés köze volt a tudományokhoz s jóformán semmi a nemzeti műveltséghez. Egy pár kivétellel még a hatvanas, hetvenes évek iskolája sem volt más, mint *lelekiskola*, eszköz annak a nyelvnek megtanulására, melyet BESSENYEI, a mint látni fogjuk, jóval kevesebbre becsült, mint kortársai. S kinek lett volna több joga kora tanításmódját leszólni, mint BESSENYEINEK, a kit még arra sem tanított meg Sárospatak, hogy egy tisztességes latin beszédet szerkesztszen! Ha bevallott célját ennyire nem közelíti meg az iskola, ugyan mit várhat tőle a hazai műveltség!

Fokozta ezt az idegenkedést BESSENYEIben autodidakta volta. Hiven követeléséhez «életednek minden napjaiban kel tanulnod»,¹⁾ az iskola minden mulasztását saját szorgalmából, magánúton, könyvekből pótolta. Innen a könyvek művelő erejének rendkívüli megbecsülése és az a kevély lenézés, a melylyel a mindent magának köszönő ember az iskolai tanításra tekintett. Hozzájárult az is, hogy magánál fiatalabb lélek fejlődését sohasem kísérhette figyelemmel, így sem lélektani ismeretei nem voltak e téren, sem ezekre épülő neveléstani érzéke. Hogy a tanítás módján lehetne változtatni, hogy átgondolt tanterv, megfelelő tanítóképzés és jó könyvek egészen átalakítanák az iskolát s a közműveltséget, arra nem gondolt.²⁾

Ép így figyelmen kívül hagyta BESSENYEI a népművelés

¹⁾ U. o. 11. l.

²⁾ Lehetne ezzel szemben arra hivatkozni, hogy a *Magyarság* című kis röpirata, a mint SZÉLL FARKAS véli a *Bihari Remete* 1894-iki kiadásának bevezetésében (XXVII—XXVIII. l.), tulajdonképen a *Ratio Educationis* elfogadása érdekében írt izgatás. Azonban ha el is fogadjuk a kiadó érvelését — mi nem tartjuk egészen meggyőzőnek — állításunkat ez nem dönti meg. BESSENYEI ugyanis nem neveléstani szempontból, hanem, mint maga SZÉLL FARKAS igazolja, állampolitikai szempontból állott az új javaslat pártjára, mely ki akarta venni az oktatást a hitfelekezetek kezéből.

másik két tényezőjét, az újságot és a színházat. Maga a mellőzés nem szorul megokolásra. BESSENYEI idejében magyar újság egyáltalán nem, magyar színpad pedig csak a gimnáziumok dísztermében volt. Magyar újság megindítására, magyar színpad fölállítására senki sem mert gondolni. Inkább az a különös, hogy BESSENYEI legalább elméletben nem méltányolta e két organum nagy kulturális fontosságát. A francia lapoknak s az ő vágyaihoz hasonló törekvéseket ápoló *Die Wellnek*, KLEMMÉK hetilapjának, nincs semmi emléke írásaiban.¹⁾ Még csodálatosabb, hogy őt, a ki a császárvárosban oly sok színi előadást látott, s a ki tanúja volt SONNENFELS színi reformjainak, nem ragadta meg ez a mélyreható mozgalom. Csodálatos, hogy nem merített lelkesedést és ösztönzést abból a nagy küzdelemből, mely Bécsben a francia előadások ellen megindulva, a német színi előadásokat megteremtette és a bécsi kultúra elnémetesedésében olyan nagy szerepet játszott. Olyan finom érzékkel ismerte föl azokat a tényezőket, melyekkel az idegen nemzetek műveltségüket szolgálták, s ezt a hatalmas eszközt mégis figyelmen kívül hagyta. Nincs tehát igazuk azoknak, a kik BESSENYEI drámai alkotásait úgy tekintik, mint a melyekkel a magyar színpadot meg akarta teremteni. Az *Ágis*, de még *A philosophus* is, pusztán könyvdrámák, s nemcsak lényegük, hanem eredetük szerint is. A mint már BEÖTHY ZSOLT igen helyesen megállapította,²⁾ azzal a czéllal írta őket szerzőjük, hogy olvastassanak, és csak drámai alakjukkal, nem pedig rendeltetésükkal térnek el BESSENYEI többi irodalmi alkotásától.

A tudomány terjesztésére tehát nincs más mód, mint könyvek írása, még pedig — s ez BESSENYEI okoskodásában az utolsó láncszem — magyar könyvek írása. A tudományt, ha tőle a nemzeti műveltség emelkedését várjuk, a nemzet anyanyelvén kell művelni. Ezt a ma már közkeletű igazságot abban

¹⁾ A francia újságok már ebben az időben nagy szolgáltatásokat tettek a francia kultúrának, noha szigorúan tudományos cikkek számára ők sem szívesen nyitották meg hasábjait. V. ö. L.-F. Alfred Maury, *L'ancienne Académie des Inscriptions et Belles-lettres*² (1864), 297—300. l.

²⁾ «Reá nézve a dráma csak irodalmi forma volt, akár az epistola vagy óda, melyben politikai és bölcséleti eszméit példázhatta.» *Széppróza*, II. 246. l.

az időben még meg kellett okolni. BESSENYEI nemcsak megokolja állítását, hanem röpiratainak egy része semmi egyéb, mint ennek a tételnek az ékesszólás minden eszközével való védelmezése és igazolása. Érvek és képek, józan fejtegetések s hazafias kitérések egyformán szerepelnek fegyverei között. A legnyugodtabb s talán azért legmeggyőzőbb érve a *Júmbor Szándékban* olvasható: «A' Tudománynak Kultsa a' Nyelv, még pedig a' számosabb részre nézve, a' melylynek sok Nyelvek' tanulásában módja nints, minden Országnak született Nyelve... Az idegen Nyelvnek meg szerzésében kevés embernek van módja. Ha volna is, míg azt meg szerezné, addig el tsömörlene a' meg tanulásától. De ha egyszer szert tehetne is reá, lehetetlen hogy azzal oly izét érzene a' Tudományoknak, mint sem ha azokat a' maga Nyelvével kóstonhatná.»¹⁾ Érdekesebb, mert forrongóbb lelki állapotból fakadt, s még kézzelfoghatóbb a *Magyarságban* olvasható okvetés: «Mit kell hát egy Nemzetnek el követni, ha tudománnyal fel akarja magát emelni, melly dolog kötelessége? — — vagy valamelly idegen nyelvet kell anya nyelvének fogadni, 's a' magáétül butstú venni, vagy a maga született nyelvébe, a mély tudományokat által tenni. De egy egész Nemzet meddig tanul meg valamelly nyelvet tökéletesen, és mikor felejt el a' magáét? mert a' Paraszt emberek kikkel beszélnünk kell, nem tanulnak sem Görögül, sem Sidóul, sem Deákul, nekik is Feleségeikkel beszélni kell, pedig a paraszt Aszszonyok tudjuk miképpen szokták az idegen nyelveket tanulni. Azért akkor fog a Magyar nyelv Hazánkból ki halni, mikor a Magyar paraszt Aszszonyok Deákul, Görögül, Frantziául vagy Németül fognak tanulni, és Magyarul meg szünnek beszélni. Mig pedig a Magyar Paraszt Aszszonyok magyarul fognak beszélni, addig a Paraszt emberek is úgy beszélnek, és hasonlóul mig a' jobbágyok, magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot el felejtteni.»²⁾

A nemzet egészére csak az anyanyelv útján lehet hatni, ez a végső megállapítása.

Az eredmény pedig, a melyre BESSENYEI elmélkedés, filo-

¹⁾ A 17. és 19. l-on.

²⁾ 7. l.

zofálás útján általános tételéből, az erkölcsi tökéletesedés gondolatából az eszmék lépcsőjén mind lejjebb szállva eljutott, egy kategorikus imperativus, a hazafi szent kötelessége: műveld írásban, anyanyelveden a tudományt.

Az elméleti megállapítást támogatta a művelt nemzetek kulturális fejlődésének vizsgálata. BESSENYEI, a ki nem annyira az országok vésses háborúi, a történelem nagy politikai eseményei iránt érdeklődött, hanem mint mestere, VOLTAIRE, a nemzetek szokásai, erkölcei, tanulmányai iránt, nagy buzgalommal merült el Európa műveltségi viszonyainak búvárlásába. Megismerkedett a német, a francia s ugyancsak a francia közvetítése útján az angol műveltséggel s azt látta, hogy e hatalmas nemzetek, az európai kultúra hordozói, minden tudományt a maguk nyelvén művelnek. Sőt tovább ment és e két jelenség között oki kapcsolatot talált. Azért emelkedett olyan magasra a nyugati nemzetek kultúrája, mert a németek németül, a francziák francziául, az angolok angolul írnak.¹⁾ A középkorban egész Európának közös volt a műveltsége, a rómaiak gyűjtötte szellemi tőkén alapult, s a közösen használt latin nyelv egyetemessé tette. Ez a megkötött, egy holt nyelv formába foglalt kultúra azonban nem elégséges, hogy a megváltozott viszonyoknak, az újkor gondolatokban rendkívül megbővült lelki világának hű kifejezője legyen. Elavult, szegényes a római kultúra, a mely már a köztársaság korában, BESSENYEI találó szava szerint, a «Görögöktől kódult» műveltség volt; merev, fejlődésre nem képes a latin nyelv: ezért a nyugati nemzetek lerázták a római műveltség és nyelv jármát. Nem vetik meg a klasszikus műveltséget, csak nem tekintik egyedüli forrásnak s csak az eszközt, a latin nyelvet, dobják el maguktól anyanyelvük kedvéért. Így p. o. «a Frantzia Nemzet... minden föld színén fel tanálható könyveket a maga nyelvére tet által. Azon beszél, perel, okoskodik, ir, papol: abban szerzi törvényeit: azon könyörög Istenének is. A forráshoz Görög, Deák mellé ül, onnan meríti a tudományt, bölcsességet, és születet nyelvén terjeszti ki elméjében.»²⁾ Ennek következtében azóta, hogy saját

¹⁾ *Magyarság*, 6. l.

²⁾ *Beszéd az országnak Törvényárul*, 9—10. l.

nyelvükön s nem latinul írnak, az «Anglusok, Frantziák mind Görögöt, mind Deákot meg haladtak... a Frantzia, Angulus szóba, ezerszer mélyeb böltsesség fekszik már, mint valaha a Deák szóba volt». ¹⁾

Íme az út, a melyen haladnunk kell. Kövessük az angolokat és a francziákat, ²⁾ műveljük magyar nyelven a tudományt. Az a követelés, melyre előbb elméleti úton eljutott.

Mi azonban, a nyugati nemzetektől évszázadokkal elmaradva, még mindig a latin nyelv rabigájában szenvedünk. Abban a balvélekedésben élünk, hogy pusztán jogász nemzet vagyunk, s nincs más tudományra szükségünk, mint alkotmányunknak és törvényeinknek ismeretére, a magyar *Corpus Juris*ra. Törvényeink mind deákul vannak fogalmazva, latinul kell tehát tudnunk s csak latinul, hogy megérthessük a meglevőket és újakat szerezhessünk. ³⁾ Ezért van olyan szomorú képe irodalmunknak. «Ezer Deák írot könnyen találhatz egy Magyar íróra» és «ha a le irt Magyar szókat, a le irt Deák szókkal össze tessük, Országunkban, jut egy Magyarra mindenkor száz ezer Deák szó». ⁴⁾

BESSENYEI felemeli tiltakozó szavát. Elismeri ugyan, hogy a törvényekből meg lehet ismernünk nemzetünk életét, ⁵⁾ sőt tovább megy, megengedi azt is, hogy a latin nyelvű magyar irodalom eligazít minden országunkra vonatkozó kérdésben, de ez már műveltség? Milyen együgyű az, a ki nem tud mást, mint hazájának dolgait, a ki előtt rejtve marad a külföld mérhetetlen nagy tudománya! A história, theologia, filozofia drága kincsei értéktelenek előtte, sőt — és ez már igazi szónoki fogás, jól sikerült argumentum ad hominem — ha nem ismeri a nyugati nemzeteknek maguk nyelvén írásba foglalt politikai

¹⁾ A *Holmi*, 161. l.

²⁾ A *Magyar Néző*, 57. l.

³⁾ A *Holmi* XX. részében (BESSENYEI GYÖRGY és a lelke) olvasható második beszédnek gondolatmenete, mely pusztán a latin nyelv kérdésével foglalkozik.

⁴⁾ A *Magyar Néző*, 3. l.

⁵⁾ Elméletét átvitte a gyakorlatba is, és *A magyar nemzetnek szokásairól* stb. című munkája pusztán a törvénykönyv tételeit használja forrásul.

és kultúrtörténetét, törvényeit és jogszabályait, akkor nem lévén módja összehasonlítást tenni nemzete és az idegen nemzetek között, még a maga nemzetét sem ismeri valójában s nem mondhatja magát «fundamentomos, tanult embernek».¹

A történelem, az élet mestere, reáczáfol az ósdi magyarok fölfogására, és a változott idők szavát megértő történetbölcselő «a régi tudatlansághoz szokot, de még is tudománnyal kényeskedni kívánó együgyűknek», a kik «minden újság ellen zugolódnak, félvén attúl, hogy ki ne forditassanak az által kitsiny vagyunkáikból»,² határozott, kétséget nem tűrő hangon oda-mondja: «Jegyezd meg e nagy igasságot, hogy soha a földnek golyobissán egy Nemzet sem tehetette addig magájává a' böltses-séget, mélységet, valameddig a' tudományokat, a maga Anya nyelvébe bé nem húzta».³

A harmadik tényező, a mely BESSENYEI gondolkodását a nyelvművelés felé irányította, a magyarság politikai helyzete volt. BESSENYEI politikával tulajdonképen nem foglalkozott, s egyes irataiban fölbukkanó politikai eszméi sem kapcsolódnak az ország aktuális állapotaihoz. E politikai vonatkozású megjegyzések, fejtegetések nem a gyakorlati politikusnak, hanem az állambölcselőnek tollából eredtek. Még az a nagy, kéziratban maradt munkája is, mely látszólag teljesen gyakorlati célú politikai tanulmány, a *Magyar Országnek Törvényes Állása*, nemzetünk közjogi és magánjogi viszonyainak tárgyalása, a politika napi kérdéseitől, sőt a gyakorlati politikus fölfogásától is menten, pusztán az intézmények és a jogélet történeti fejlődését vizsgálja s a magasabb szempontra emelkedett bölcselő szemével értékeli. A gyakorlati érzék hiánya ellenére is tudta BESSENYEI, hogy ha meg akarunk állani nemzetül a művelt nyugat és a barbár kelet kapujában, minden erőnkkal nyelvünk kiművelésén kell dolgoznunk. Nekünk abban a küzdelemben, melyet létünkért, nemzeti voltunkért folytatunk, nincs más fegyverünk, mint a magyar nyelv. Az uralkodóházra, az állam-hatalomra, a hadseregre, az iskolára — azokra a tényezőkre,

¹) A *Holmi* említett második beszéde, 159. l.

²) A *Magyar Néző*, 55—56. l.

³) *Magyarság*, 6. l.

melyek szerencsésebb viszonyok között élő nemzeteknél az önálló államiság leghatalmasabb emelői — sajátos helyzetünkben nem számíthattunk, nyolczszázéves alkotmányunk, függetlenségünk igazi biztosítéka is inkább csak helyzeti energiájával hatott. A rendi alkotmány csak sáncz volt, mely nem engedte a visszafejlődést, de fejlesztésre nem volt képes. Azt az igazságot, a melyet később FELSŐBÜKI NAGY PÁL igen szerencsésen fogalmazott: nyelvünk nagyobb kincs, mint alkotmányunk, mert ha ez elvész, visszaszerezhetjük, nyelvünk vesztét azonban pótolni nem lehet — BESSENYEI is megérezte s belátta, hogy az egyetlen eszköz nemzetünk erősítésére a magyar nyelv, nemzetiségünk végső palladiuma. Alig van munkája, melyben nyíltan, de még inkább a sorok közt ki ne fejtené azt a gondolatát, hogy nyelvünk művelésével nemcsak a tudományt, a «nemzet elméjét» emeljük föl, hanem egyszersmind nemzetiségünket is védjük. Talán legvilágosabban a *Beszédben*: «Ha különös nyelved, öltözeted nem lesz,¹⁾ aláb esel a zsidónál ki különös magát, az időnek és ellene meg vesztet sorsának truttzára és világ végéig fen tartja. Nemzet! életedre és halálodra mutatok.»²⁾

Az a rendkívül fontos szerep, a melyet BESSENYEI a nemzet életében a magyar nyelvnek szánt, az a fölfogása, hogy a hazafias érzésnek szinte kizárólagos tárgya a nyelv: fejlesztették ki BESSENYEIben a magyar nyelv iránti izzó szeretetet. S a mint hazaszeretete általában nem külsőségekben, szavakban nyilvánult, akként a nyelvet sem áradozó szavakkal dicsőítette. Ő nem a frázisok embere, hanem a cselekvése. Igen jellemző, hogy annyit írt a magyar nyelvről, s még sem idézhetünk tőle egy mondatot sem, melyben anyanyelve iránti szeretetét, lelkesedését hangoztatná. De olyan munkája sincs, a mely tartalmával, céljával, egy-egy odavetett állításával ne tenne tanúságot erről a nagy szeretetről. Az *Ágis tragédiája* csakúgy a magyar nyelv szeretetében fogant, mint a *Jámbor Szándék*, a *Holmi* és a *Tudós Társaság* egyaránt. Élt-halt hazája nyelvéért, legföltettebb kincse, szívének bálványa volt. Művei lán-

¹⁾ A nemzeti viseletet egyébként BESSENYEI nem szokta fölemlíteni, mint védő eszközt.

²⁾ 15. l.

goló szózatok, de nem külsejüket, hanem lényegüket tekintve; nem elkápráztatni, hanem hatni akarnak, mindegyik *tett* a magyar nyelv érdekében. S ha szót emel érte, csak elvétve dicséri,¹⁾ inkább, a mi többet jelent, *megmutatja*, milyen drága kincsünk. Nem a szívre, hanem az észre kíván hatni. Elvet magától minden szónoki cziczomát. Milyen egyszerűen, majdnem szintelenül ír és mégis minden frázisnál hatásosabban bizonyítja az anyanyelv soha meg nem fogyatkozó varázsát, mikor azt mondja: «Ha valaki idegenek közt messze országon nemzedet anyanyelvén megszólít, hozzá hajlasz, megvidulsz, az idegeneket elhagyod, ehhez beszélsz. Miért? Mert azon a nyelven nevedkedél».²⁾

Íme, ebben a pontban futnak össze BESSENYEI vizsgálódásának szálai. Az emberiség rendeltetéséről való bölcselkedés, a külföldi nemzetek példája s hazánk politikai viszonyainak ismerete egyenként azt a czélt tűzi ki a hazafi elé, hogy anyanyelvének művelése által szolgálja nemzete boldogságát.

A mint e határozott életcél kialakult előtte, s belátta, hogy viszonyaink között az egyetlen lehető út magyarságunk értelmének emelésére a tudományokat magyar nyelven művelni, az eszközök megválogatása nem okozott gondot. Két módját ismerte és követelte a műveltség terjesztésének. Egyik: eredeti munkákat, elsősorban költőieket írni, a másik: a külföld legjelesebb költői és prózai termékeit lefordítani. Mind a kettő egyaránt fontos, de az utóbbit annyiszor és oly nyomatékosan emeli ki, hogy szinte azt gondoljuk, ezt tartotta fontosabbnak. Nem szűnik meg hangoztatni, hogy addig nem mérközhetünk műveltségben a nyugati nemzetekkel, a míg a külföldön virágzó tudományokat anyanyelvünkbe «bé nem húztuk», a míg minden fontosabb külföldi munkát magunkévá nem tettünk. Annak a nagy igazságnak fölismerése volt ez, hogy minden tudományos munkás-

¹⁾ P. o. a *Magyarság* 8—9. lapján: «Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mélyisége és könnyű ki mondása, mint a' Magyarinak? mind a' Deák, mind a' Frantzia, mind a' Német görtsösebb nálla. Kivált Poetaságra, éneklésre, régi történetek elő beszéllésére, ditsérő beszédre, egy nyelv sem haladja meg.»

²⁾ A *Holmi* első kidolgozásának (1778, kiadta SZÉLL FARKAS 1894) II. szakaszában. (Id. kiadás 131. l.)

ság csak az előző munkálatokra épülhet, s mivel magyar tudományosság az ő koráig nem volt, a külföld eredményeit kell kölcsön vennünk, hogy azokra alapítsuk a magunkét.

Egy emberöltővel később írt s kéziratban maradt munkájában kifejti, hogy a magyar művelődésnek nincsenek nagyobb ellenségei, mint a kik mereven távol szeretnének tartani tőlünk minden külföldi eszmeáramlatot és vakságukban arra akarják kényszeríteni a nemzetet, hogy saját erejéből, idegen segítség nélkül fejtse ki a tudományt. «Egy országot meg őrizni Nemzeti nyelvében azért, hogy a körülötte lévő Nemzeteknek értelme tudománynya okoskodása oda bé ne juthasson igen különös erőlködésre mutat. Hálóval kellene az ország határait körül keríteni hogy az ide utazó gondolatokat meg fogdoshassa. Valaki a Magyar Nemzetet a mélyebb elmétül és gondolkodástul állandóul meg akarja őrizni, egész Európát vegye Censurája alá: hazánknek országló értelme pedig a Világnak Librorum Censura nem lehet.»¹⁾ Ennek a balga eljárásnak az lenne a következménye, hogy az emberek az anyanyelvük helyett idegen nyelvet tanulnának s azon olvasnák a tilalmas könyveket.²⁾

Így megállapítván a czélt és az eszközöket, szemben találta magát a nemzet nagy tömegével. Tudta jól, hogy vállalkozását a kishitűek aggodalma, a gőgösek lenézése fogadja. Eredeti munkákat írni s magyarul tolmácsolni a külföld kiváló alkotásait: ez volt az ő programja. De lehet-e egyáltalán magyarul írni, így szólt az első ellenvetés. Nyelvünk szegény, műveletlen, mélyebb eszmék kifejezésére nem képes. «Magyarul Profanus írók nem is voltak. HALLERbul, ki TELEMACHUST fordí-

¹⁾ *Magyar Országnek Törvényes Állása.* 1804. Nemz. Mus. Quart. Hung. 75. 380. l.

²⁾ U. o. Igen érdekes az a jegyzet, melyet e helyhez fűz BESSENYESI a cenzúrára vonatkozólag. Ő, a kinek legkomolyabb igyekezettel írt munkáit szinte egészen ok nélkül elnyomta a cenzúra, nem méltatlankodik, nem gyalázza az intézményt, csak — rendes szokása szerint — egy megjegyzéssel sújtja: «Gondold meg olvasó! ez különös esetet, hogy valamint eleitül fogva a kegyes Censura az emberi értelemben tilalmazot, a hetedik száztul fogva, az emberi társaság mind azon dolgoknál fogva bódogul it e földön. Sok esetben a szent Censura maga is meg szokót már magátul és tilalmátul.»

totta és Gyöngyösről áll a világ.»¹⁾ Maga BESSENYEI veti föl a vádat, hogy annál könnyebben czáfolhassa meg. Elismeri, hogy irodalmunk multja, sőt még a jelen is a kételkedőknek ad igazat. Mást, mint vallásos könyvet alig írtak, s ezekben sem volt sok köszönet; poétáink csekély számú munkáiból szintén nem sok épületes dolgot tanulunk: ²⁾ nyelvük durva, fejletlen.³⁾ De ez nem a nyelv hibája, hanem az íróké. Nem igaz, hogy magyarul «nem lehet jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nintsen a nyelvnek, mellyekkel a' tudományok szépségeket, és mélységet, elől lehetne adni;»⁴⁾ nem igaz, hogy «a' böltesség is, ha csak Deákul nem beszélnek ki, magyarul tudatlanságnak tétzik. Nem lehet a dolgokat magyarba úgy elől adni, azért kell törvényeinknek is Deákul lenni.»⁵⁾ Feleletül a *Magyarság* című röpiratában, mely a magyar nyelvnek egyik legérdemesebb apologiája, egy szép, azóta közismertté vált hasonlatra hivatkozik: a ki a nyelvet teszi felelőssé az írók tudatlanságáért, ép olyan balga, mint a ki a hegyet vádolja szegénységgel, mivel nincsenek bányászok, a kik rejtett kincseit napfényre hozzák.⁶⁾ Valamint a XVI. században SYLVESTER JÁNOS,⁷⁾ a XVII-ikben HALLER JÁNOS⁸⁾ nagy méltatlankodva kel-

¹⁾ *Magyar Néző*, 56. l.

²⁾ Meglepő azonban, hogy BESSENYEI milyen jól ismerte a régi magyar irodalmat. Mikor a legtöbb magyar író ismeretei valóban csak HALLER LÁSZLÓ prózai és Gyöngyösi költői munkáira terjedtek, s még a legtanultabbak is, mint p. o. RÉVAI, alig egyet-kettőt (КОНАРТ) ismertek kívülök, ő, az idegenben élő katona, egész sorát olvasta azoknak a munkáknak, vallásosoknak és világiaknak, prózaiaknak és költőieknek, melyeknek a többiek még címükről sem hallottak.

³⁾ Az egész okoskodás kifejtve és példákkal támogatva a *Magyar Néző* végén olvasható «Jegyzés»-ben. (55—62. l.)

⁴⁾ *Magyarság*, 3—4 l.

⁵⁾ A *Holmi* (1779-iki kiadás) 156. l.

⁶⁾ *Magyarság*, 4. l.

⁷⁾ *Grammatica Hungaro Latina*, Neanesi, 1539., előszó.

⁸⁾ *Pays, a' békeséges túrésnek Payssa, Csiki-Katastrom*, 1682., előbeszéd. HALLER gondolatai annyira egyeznek BESSENYEIÉVEL, hogy ideiktatom egyiket, a mely majdnem szóról-szóra megismétlődik a száz évvel később írt *Magyarságban*: «bátran merem mondani, hogy egy nyelvet sem találni, magában elégségesebbet a' Magyarnál, a' ki senkivel nem czimborálván, szolhasson mindeneokról. *Pays*, az az levél versóján.)

tek ki azok ellen, a kik nyelvünket a tudományos használatra alkalmatlannak bélyegezték, és lelkesen vallották, hogy épen nincs okunk miatta szégyenkezni, erős, hatalmas az, ő is szilárd meggyőződés hangján hirdeti, hogy nincs modern nyelv, mely vele fölvehetné a versenyt.¹⁾ Büszkén hivatkozik a magamunkáira: ő sohasem érezte, s művein nem is lehet észrevenni, hogy a magyar nyelv szűk;²⁾ ellenkezőleg, kész és tökéletes eszköze a gondolatok közlésének. A *Holmi* IV. részében gyakorlatilag is igazolja, hogy nyelvünk a legelvontabb fogalmaknak, a metafizika terminus technicusainak, kifejezésére is alkalmas. Csak például, a magyar nyelv hajlékonyságának kimutatására, tizenkét új kifejezést alkot, magyar szók összetételével fejezván ki olyan latin szavakat, a melyeket eddig idegen külsőben használtunk.

A gőgösökkel, a kik szégyennek tartják, ha valaki vallásos munkán kívül egyéb magyar könyvet ír, nem is áll szóba. Nevetségre s nem czáfolásra méltók. EURIPIDES, SOPHOKLES, TERENCE, SHAKESPEARE, CORNEILLE épen világi tárgyú munkáikkal, tragédiával és komédiával, nyertek halhatatlanságot. A ki ezt nem érti, olyan, mint az oláh: búzakenyér helyett kukoricza-kenyeret rág.³⁾

Nem az aggódó kishitűek s az elbizakodott gőgösök voltak BESSENYEI törekvéseinek igazi ellenségei. Elvégre is csak emberek voltak, a kiket meg lehet győzni. Okkal vagy példával, a mire inkább hajlanak. Volt azonban egy sokkal veszedelmesebb ellenség, s annál veszedelmesebb, mert nem egyes emberekből állott, hanem mint valami pusztító kór megfertőztette az egész nemzetet, elgyöngítette az egész társadalmat. MAGYAR Bessenyei is csak érezte, hogy valami lappangó baj bénítja a magyarságot. A kóros jelenségeket meglátta, de nem ismerte föl a baj fészket. Ennek ellenére is fölvállalta ellene a küzdelmet, sőt mivel a betegség és a tünetek között természetesen okozati kapocs van, az utóbbiak ellen fordulva, gyökerében támadta magát a bajt is.

¹⁾ A *Magyarságban*, v. ö. a 11. l. 1. jegyzetében közölt idézettel.

²⁾ U. o. 8—9. l.

³⁾ U. o., 9—10. l.

A mit BESSENYEI látott, s a mi őt rendkívüli aggodalommal töltötte el, az a magyar közönség vétkes közönye volt minden kulturális munka, különösen a tudomány iránt. Könyveink nincsenek, s a mi kevés van, az is olvasatlanul hever. Ezer ember közül egy ha olvas, s az olvasó ezer között megint csak egy ha van, a ki haszonnal forgatja könyveit.¹⁾ Ez is csak maga okul belőle. Egymástól elvonulva, embertársaival nem érintkezve ez a pár okos ember csak a maga számára gyűjt ismereteket. Eszméket nem váltanak, műveltségükkel nem sietnek a többiek segítségére. Az a szellemi tőke, a mely egy-egy vidéki udvarházban vagy szerzetesi cellában fölhalmozódik, holt tőke marad, nem terem gyümölcsöt a magyar társadalom számára. A nemzet nagy tömege a szellemileg kiválóbb férfiktól nem támogatva, mélyen lesüllyedt a tudatlanság és tanulatlanság fertőjébe.

Ma már az újabb történeti kutatások eredményei alapján tudjuk, hogy a BESSENYEI megállapította jelenségek csak következmények voltak, az igazi baj mélyebben fészkelte. A nemzeti műveltség hiánya csak funktiója volt a nemzeti közélet, a nemzeti közszellem hiányának, mely III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt egész társadalmunkat megrontotta. Nem a nemzeti érzés hiányzott a hanyatlás korának magyarjából, a mint általában hiszik. Még az elnémetesedett arisztokracziának is nem egy tagja volt, a ki magyarul érzett, gondolkodott és írt, köznemeseink családi életében sem játszott olyan nagy szerepet a latin nyelv, a mint gondolják, hanem hiányzott a *közérzés*, az a tudat, hogy a magyarság összetartozik. A magyarságnak mint egységnek nem volt külön nemzeti érzése, nem voltak közös ideáljai, közös törekvései, a melyek őket összetartsák. Királyával és nemzetével az országgyűlésen és kormányzékeken idegen nyelven tárgyalt, mint nemzet idegen célokat szolgált, az uralkodóházét és nem a magáét. Így az egyén, bármennyire élt is benne magyarságának tudata, mint a köznek egyik tagja semmilyen nemzeti törekvést nem ápolhatott, épen a kapcsolatot, a közszellem hiánya miatt.

Ebben a szétszakadt, elemeire bomlott társadalomban, me-

¹⁾ A *Holmi*, 140. 1.

lyet semmilyen közös nemzeti érzés nem hevített, melyből az összetartozás érzése egészen kiveszett, nem fejlődhetett nemzeti műveltség sem; a tudomány, a kultúra ép úgy minden egyes ember külön birtoka maradt, mint a hazafias érzés, s a kapcsolat híján nem áradt szét a nemzet különféle rétegeibe.

BESSENYEI tehát, a nélkül, hogy fölismerete volna a nemzeti közszellem és nemzeti kultúra hiánya között a kapcsolatot, mikor a magyarságot ki akarta süllyedéséből emelni, talán öntudatlanul, talán csak homályosan sejtve az összefüggést, a magyar nemzeti közélet megteremtésén munkálkodott. Ez munkásságának legjelentősebb fele, s ha nem volna is más érdeme, már ezért is vissza kellene utasítani azokat a kísérleteket, melyek irodalmunk fölújulását nem az ő, hanem más írók működéséhez akarják kapcsolni.

Tudta azonban BESSENYEI, hogy azt a nagy föladatot, a melyet maga elé tűzött, a tudományoknak magyar nyelven való művelésével kiemelni nemzetét a süllyedésből, egy ember nem hajthatja végre. Egy ember nem láthatja el könyvekkel az országot, s különben is, nem elég megírni a könyvet, gondoskodni kell, hogy a közönség közönye megtörjék, s a könyvektől idegenkedő emberek megnyeressenek az olvasásnak, az értelmes, gyümölcsöző olvasásnak. Az íróknak is, olvasóknak is kapcsolatba kell lépniük, az utóbbiaknak azért, hogy haszonnal olvashassák az írók műveit, az előbbieknek, hogy megbeszéljék közös céljaikat, törekvéseiket és hogy új ösztönzést merítsenek egymás társaságából, mert «ha egy nagy elméjű ember, soha, sem tudós írásokat, sem Férjfiakat nem kaphat társaságába, úgy é hogy soha böltsé nem lehet».¹⁾ Azonkívül, ha több rokongondolkodású, közös célú ember szövetkezik, nem csak a munka lesz több, a melyet végeznek, hanem az eredmény is nagyobb.

Így BESSENYEI szinte észrevétlenül új szemet iktatott gondolkodásának láncolatába. A tudományok ápolásához, a magyar nyelv kiműveléséhez csatlakozik a társulás eszméje, mint egyik eszköze az előbbieknek. Egészen természetesen következett ez a gondolatmenetéből, de segítette fölmerülését a lel-

¹⁾ U. o. 147. l.

kében élő erős centralista hajlam. Mint azok az emberek általában, a kik a maguk erejéből küzdöttek fel magukat, ő is rendületlenül bízott abban, hogy a mit ők a maguk kis mikrokosmosában meg tudtak csinálni, az erők összpontosítását, azt a társadalomban is végrehajthatja az erős akarát. A szertehúzó törekvéseket egyesítve, a széteső elemeket összetartva hatalmas szervezetet kell alakítani minden téren. Központosító hajlama mutatkozik politikai fölfogásában. Míg korában a partikuláris törekvések virágoztak, s az ország egyes részei mereven ragaszkodtak kisebb-nagyobb önállóságukhoz, ő már szeretné egységbe foglalni Szt. István koronájának két leghatalmasabb alkotó részét, Magyarországot és Erdélyt.¹⁾ Tántorithatatlan híve, s nem csak loyaltásból, hanem centralista hajlamainál fogva is, az alkotmányos monarchiának, annak a kormányformának, mely az uralkodó vas kezébe gyűjti az ország kormányzásának szálait. Társadalmi téren szintén érvényesíteni akarja a központosítás rendszerét: «Minden ember egy-egy különös vágyódás a társaságban. Milliom ember, ugyanannyiféle értelem. Ezeket kell egy közakaratra venni. Mi által? hogy? Ezeknek közönséges (köz) lélek kell, mely őket társaságbeli közjavakhoz kösse, mint a józan okosság az indulatokat.»²⁾

És centralista végre a tudomány terén is. A magyar műveltség megteremtését nem egy embertől kell várni, hanem nagyszámú lelkes férfiú közös működésétől. Tudós társaságba kell őket egyesíteni, hogy működésük, mely ha magukra hagyva külön-külön dolgoznak, gyöngé és hatástalan, az egyesülés, a társulás által erőt nyerjen, s kihasson az egész nemzet szellemi életére.

II.

Ezt a gondolatot azonban, BESSENYEI okoskodásának utolsó láncszemét, bármennyire beleillett is gondolatvilágába, nem magából merítette, hanem a közhangulathból, abból a szilárd hitből, melyet a XVIII század a tudományos egyesülésekhez,

¹⁾ A *Holmi*, 3—4. l.

²⁾ A *Bihari remete* (SZÉLL FARKAS id. kiadása) 99—100. l.

az akadémiákhoz, fűzött, s a mely egyik jellemző vonása volt a kor szellemének.

Az akadémiai intézményt nem a XVIII. század teremtette meg. Eredete visszanyúlik még az ókorba (alexandriai múzeum), s a középkorból is nagyszámú irodalmi egyesület emléke maradt fenn. Sőt a XVIII. század még csak nem is klasszikus százada az akadémiáknak. Ez a jelző kétségkívül a XVII. századot illeti meg, a melyben a három legműveltebb nemzet akadémiai megalakultak. De a BESSENYEI föllépését megelőző évtizedekben, a XVIII. század közepén, vált az akadémiai eszme igazán népszerűvé Európában, ekkor lett általánossá az a belátás, hogy az akadémia nemcsak a tudósok és írók műhelye, hanem a közműveltség focusa, és hogy azon az eredményen, a mely az akademikuskok tanácskozásaiban és munkálataiban lerakódik, alapul egy-egy nemzet, s ez által a művelt nemzetek közösségének szellemi kincse. E belátás folytán a mi a XVIII. századig a vezető nemzetek kiváltsága volt, az ország költségén fönntartott tudományos egyesület, innen kezdve áttérjed a kisebb nemzetekhez is, s rendre megalakulnak az akadémiáknak királyi vagy nemzeti intézményei.

Az akadémiai intézmény történeti fejlődése azt tanúsítja, hogy bármily esetlegesnek látszik is egy-egy tudományos intézet megalakulása, mindig szoros kapcsolatban volt a tudomány és irodalom fejlettségével. Ez magyarázza egyszersmind azt is, hogy azon akadémiaák, melyeket nem a közszükséglet teremtett, csakhamar megszűntek élni, és csak azok maradtak fenn, melyekre a közműveltségnek valóban szüksége volt, melyek egy-egy ország, egy-egy tartomány szellemi erejét lekötni és foglalkoztatni tudták. Mert tudós társulatok könnyebben teremnek, mint fönntmaradnak. Az emberi természetnek egyik vonása a társulás vágya, az a törekvés, hogy magához hasonló gondolkodású és műveltségű emberekkel egyesüljön, ismereteit, nézeteit velük közölje s azokét meghallgassa. S a tudománynyal, irodalommal foglalkozó férfiaknál e törekvést még fokozza foglalatosságuk természete, mely egyenesen ráutalja őket az eszmecserére. Az írott szónak csak úgy van jelentősége, ha meghallgatják, a tudománynak, ha igaznak ismerik és okulnak belőle. Nem a véletlen műve tehát, hogy az első akadémiaák az

újkor hajnalán ott születtek meg, a hol a tudományos élet megindult, a hol először szabadult ki a szerzetesek czelláiból, Olaszországban. Ezt a forróvérű déli népet, a mint föltárult előtte a tudomány birodalma, elragadta a lelkesedés, s a tudományok művelésével egy időben egyesületekbe tömörült, oly hévvel, hogy rövid idő alatt minden nagyobb városnak megvolt a maga akadémiája, közel 600 az egész félszigeten. Az olasz akadémiák története csattanó bizonyítékot szolgáltat arról a szoros kapcsolatról, a melyben a tudományok fejlettsége és az akadémiák állanak. A mint a renaissance tudománya lényege szerint nem volt igazi tudomány, mert nem új igazságok föltárását, hanem az antik tudomány megértését és utánzását tűzte ki czélul, s e szerint az ismereteknek nem tartalmi, hanem formai felére fordította figyelmét,¹⁾ akként az olasz irodalmi egyesületek is nem annyira a tudományoknak, mint inkább a stílusnak kiművelésén buzgólkodtak, s az által. hogy pusztán «a szellemi ügyesség gyakorlataival foglalkoztak», inkább fölemésztették, mint emelték a tehetségeket.²⁾ Hogy mennyire nem voltak komoly céljaik, mutatják azok a tréfás, sőt komikus nevek, melyekkel egyesülésüket illették;³⁾ s hogy ezek a pusztán műkedvelői mulatságul szervezett intézmények mennyire nem feleltek meg a közszükségletnek, bizonyítja, hogy rövid idő alatt majd mindnek nyoma veszett.

Egyikük azonban, az 1582-ben alapított firenzei *Accademia della Crusca*, csakhamar megtalálta munkásságának méltó tárgyát. Az olasz nyelv kiművelését tűzte ki föladatául, s a korcs elemek kiküszöbölésével, a köznapi, alacsony kifejezések meg-nemesítésével művészi fokra akarta emelni DANTE nyelvét. Ezáltal nemcsak biztosította fönnmaradását, hanem mintaképévé lett a későbbi hasonló rendeltetésű intézeteknek, s megterem-

¹⁾ Igen jellemző bizonyíték erre X. LEÓ pápa fölfogása a tudományok céljáról. A mint RANKE említi (*A római pápák az utolsó négy században*, ford. LEHR ALBERT és ACSÁDY IGNÁCZ, 1886—1889. I : 53. l.), az volt a fő törekvése, hogy a tudományokat mennél szebb latin nyelven műveljék, s egy matematikust csak azért hivatott Portugalliából Rómába, mert hír szerint igen elegáns latin stílusa volt.

²⁾ RANKE id. műve, III : 67. l.

³⁾ Mutatóul egy pár az érdekesebbek közül: *offuscati*, *caliginosi*, *umoristi*, *fantastici*, *immobili*.

tette az akadémiák egyik típusát, a nyelvművelő akadémiát. Nem tudományos akadémia ez sem, de a tudomány egyetlen kifejező eszköze a nyelv lévén, közvetve, a nyelv hajlékonyságát, kifejezővé tétele által a nyelvművelő akadémia is fontos szervévé vált a tudományosságnak.

Az akadémiák másik típusára, a tudományosra, szintén Olaszország klasszikus földje szolgáltatja az első példákat. A XVI. század közepe volt születésük ideje, mikor az antik tudománytól megtermékenyült modern szellem nyitabb szemmel fordult a természet jelenségei felé. Érdekes és az akadémiák életére igen jellemző, hogy az első tudományos egyesületek, s nemcsak az olaszok, a római *Accademia dei Lincei* s a nápolyi *Academia secretorum naturae*, hanem, a mint látni fogjuk, a francia és az angol tudós társaság is pusztán a természettudományok és a matematika művelésének szentelték magukat. Ez szintén a tudományok haladásában találja megfejtését. A természet tanulmányozása s az absztrakt matematika voltak azok a tudományos mezők, amelyekben az újkor ismeretei nemcsak quantitative, hanem qualitative is nagyon fölülmúlták a középkoréit.

Északon ezalatt a vallásos és a politikai küzdelmek kötötték le a lelkeket, s a tudományok fölvirágzása egy teljes századdal megkésett. A XVI. század viharos évtizedei nem kedveztek a tudományok fejlődésének, s azok az irodalmi egyesületek, melyek ez időben Franciaországban (*Collège du Gay-Scavoir*, BAIF és Th. de CORVILLE akadémiaja) és Németországban a westphaliai békéig keletkeztek, a mint már keresett nevük is mutatja (a weimari *Palmenorden oder die fruchtbringende Gesellschaft*, 1617., a strassburgi *Aufrichtige Tannengesellschaft*, 1633., a nürnbergi *Blumenorden der Schäfer an der Pegnitz*, 1644.; a hamburgi *Teutschesinnte Genossenschaft*, 1646.) az első kivételével nem sokkal állottak olasz társaik fölött, s a nyelvszépités ürügye alatt költői játékokkal töltötték idejüket. Egyikük-másikuk, p. o. a hamburgi társaság, korlátolt fölfogásával és túlzó purizmusával egyenesen káros hatással volt a német nyelv fejlődésére.¹⁾

¹⁾ L. Heinrich Gusztáv, *A német irodalom története* (1889.) II: 375. l.

A vallás-háborúk mozgalmas, de tudománytalan korszakához nem is fűződik tudományos egyesületek alapításának emléke.

A XVII. század első felében azonban egyszerre, mintegy varázsütésre, megváltozik a világ tudományának a képe. A mint a kifáradt földet a pihentetés, a tudományok mezejét is felüditette a nyugalom, s megtermékenyült benne a mag, melyet a renaissance és a reformáció elvetett. Míg a tudomány az előbbi században egy pár lángelme külön, szinte egyéni birtoka volt, a XVII.-ben, eleinte csak a háború színterétől messzebb eső Angliában, Hollandiában, Franciaországban és Olaszországban, majd az 50-es évektől kezdve a központibb fekvésű Németországban is olyan nagy számmal lépnek föl elsőrangú szaktudósok, hogy egész tudományos világ alakul, igazi tudós köztársaság.

Általános a mozgalom, az élet minden téren. Átalakulnak a szellemi tudományok. DESCARTES és BACON, megrendítve a régi aristotelesi filozófia bástyáit, megvetik a modern bölcsélet alapját; BARONIUS, MEZERAY, BOSSUET történeti művei a történeti adatoknak rengeteg halmazával vagy fölfogásuk újszerűségével, vállalkozásuk merészségével csodálatot keltenek. A történeti anyag rendkívül fölszaporodik, s a régiek kiaknázásán kívül új, eddig ismeretlen adatok is nagy mértékben válnak ismeretessé. Az adatok e rengetegében elvész a szerzők áttekintő pillantása, a részletekhez tapadva nem tudnak az egyetemesig emelkedni. Nem baj. Mennyivel magasabb színvonalon állanak mégis e többnyire formátlan adatgyűjtemények, mint a renaissance Livius-utánzatai, melyek pusztán a stílus szépségére törek-szenek.

És még ez a haladás is eltörpül a reális tudományok bámulatos föllendülése mellett. Csak a legnagyobb neveket említve, ott vannak a természetrajz terén JEAN RAY (systematica), REDİ (ösnevezés), MALPIGHI, CONRAD GESNER, SWAMMERDAM (mikroszkópia) és ULISSE ALDOVRANDI, a maga csodálatosan gazdag múzeumával; a chemiában DAVISSON és FR. SYLVİUS; az élet-tanban és a biologiában HARVEY, STENON és GLISSON; a fizikában TORRICELLI, HOOKE, BOYLE és GALILEI; a csillagászatban KEPLER; NAPIER, FERMAT és DESARGUES a matematikában. Az a mun-

kásság, melyet e férfiak s a többiek, a tudósok nagy gárdája kifejt, szinte határ nélküli terjedelmével és mélységével egészen új mezőket nyitott a kutatásra, bepillantást engedett a természet rejtelmes életébe s fokozatosan kiirtotta azokat a balvéleményeket, melyek az újkorra a középkor közvetítésével még az ókorból szállottak örökségképen. És valamint a havas bérczekről lezuhanó patakok a völgyeken keresztül a síkra érve hatalmas folyamokká dagadnak: a tudományos ismeretek a vezető egyéniségektől a közvetítőkön keresztül eljutnak a nemzetek szélesebb rétegeihez. Innen kezdve a tudomány megszűnik privatum lenni, hogy publicum bonummá váljék.

A közműveltség emelkedése azonban csak egyik következménye volt a tudományok föllendülésének. A második, s a mi szempontunkból fontosabb, a tudományos akadémiák életre keltése volt. A tudományos ismeretek bámulatossága, a mint már GOETHE kifejezte, megfosztotta az egyes embert attól a képességtől, hogy kora összes tudományát egyesítse magában, s így a mit azelőtt az egyén elvégezhetett, arra most többek egyesülése, egész szervezet vált szükségessé.¹⁾ A tudomány különféle ágaiban összehordott anyagnak már pusztá áttekintése is meghaladta az egyes erejét, ehhez járult még, hogy minden föl kutatott földrajzi vagy történeti adat, minden megoldott fizikai vagy biológiai kérdés a munkálatoknak egész tömegét vonta maga után. Az anyagot gyűjteni és rendszerezni is kellett, a mi ismét a tudósok közös működését követelte. S mennél fejlettebb a tudományos gondolkodás, annál inkább érzik a tudósok, hogy nemcsak a velük egy irányban, hanem még a rokon, sőt távolabb eső tudományszakokban működő társaik segítségére is reászorulnak,²⁾ annál inkább belátják, hogy az egyoldalúság sehol sem olyan veszedelmes, mint a tudomány terén. Az antik

¹⁾ Ugyanezt a gondolatot, bár kevésbbé kiélezve, de már 1669-ben hirdette THOMAS SPRATT (angolul írt munkájának francia fordítását használtam: *L'histoire de la Société Royale de Londres*, Genève, 1669.), és szintén az akadémiák szükségességének megokolására használta. (37. l.)

²⁾ Ez utóbbi két körülményre (az elvégzendő anyag nagysága és a szellemi közrehatás szüksége) utalt CSENGERY ANTAL abban az elnöki beszédben, melylyel Akadémiánk 1878 jún. 18-diki közgyűlését megnyitotta. (Az akadémiák, különösen a Magyar Tudományos Akadémia, 25—28. l.)

mythos ARGOS panoptes-e, AISCHYLOS ezerszemű pásztora, új életre kel a modern világban: magára ölti az igazi tudós alakját.

Az erők összpontosítását, volt hivatva megvalósítani az a szervezet, melyet, mint közszükségletet a fejlődő tudományos élet mondhatni önmagából teremtetett meg: az akadémiai intézmény. A XVII. század közepén, a tudományoknak imént vázolt föllendülése után sorra megalakulnak az igazi tudományos akadémiaiak. Először, egynehány chemikus és fizikus baráti egyesüléséből, az oxfordi akadémia fejlődik ki, még a század első felében, 1645-ben; Londonba áttelepülve és mint *Royal Society* 1658-ban Anglia királyától, V. KÁROLYTól hivatalosan elismerve nyilvános intézetté alakult át.¹⁾ Firenze biboros ura, MEDICI LIPÓT, már egy évvel a *Royal Society* hivatalos elismerése előtt, 1657-ben megalapítja az *Accademia del Cimentot*, mely fizikai kísérleteivel csakhamar európai hírre jut. A következő évtizedben, 1666-ban, szintén természettudósok baráti köréből emelkedik akadémiai rangra a francia *Académie des Sciences*,²⁾ mely a tudományok iránt erős érzékkel bíró COLBERTTől életre hiva, eredményeit és tekintélyét nézve, csakhamar félelmes versenytársa lesz idősebb társának, az angol akadémiának. Alig egy pár év múlva, 1670-ben, egy magán ember, JOHANN LORENZ BAUSCH, buzgólkodására megalakul a német *Academia naturae curiosorum*, a természettudósok egyesülete, melyet hét évvel később I. LIPÓT német császár akadémiai ranggal és nagy kiváltságokkal tüntet ki.³⁾ Végre a század utolsó esztendejében,

¹⁾ Az első oxfordi és londoni összejövetelekről, valamint a *Royal Society* végleges megalakulásáról l. THOMAS SPRATT idézett művének fordítását, különösen a 66—76. l. Az alapító levelet egész terjedelmében közli a 167—178. l.

²⁾ Az *Académie des Sciences* megalakulásáról igen jó képet ad L.-F. Alfred Maury, *L'ancienne Académie des Sciences*² című művében, 1864. 10—15. l.

³⁾ BAUSCH igyekezetei visszanyúlnak még az 1651. esztendőbe, a mikor kora tudós orvosaival szövetségbe társaságot szervezett az orvostudományokkal kapcsolatos természettudományok művelésére. Ebből a magánjellegű egyesületből emelkedett ki, az 1669-diki alapszabály-módosítás folytán, a természettudományi akadémia, melynek hivatalos neve innen kezdve: *Sacri Romani Imperii Academia naturae curiosorum*. Az akadémia megalakulását az első nyomoktól kezdve igen részletesen

1700-ban, a polyhistor LEIBNIZ, a ki maga egy egész akadémia volt, ráveszi II. FRIGYES porosz királyt, hogy fővárosában, Berlinben, tudós szervezetbe egyesítse a természet bűvárait, s így megalakul a *Societät der Wissenschaften*, a berlini akadémia.¹⁾

A nyugat ezen első akadémiáinál ismétlődik az a sajátos jelenség, melyet a XVI. századi olasz tudós társaságoknál megfigyeltünk: kivétel nélkül a reális tudományszakok művelőit gyűjtötték egybe. Van része ebben mindenesetre annak is, hogy a természettudományok haszna sokkal közvetlenebb és kézzelfoghatóbb, eredményei laikusokra nézve is érdekesebbek és tanulságosabbak. Az igazi okra azonban már föntebb rámutattam. A reális tudományok föllendülése a XVII. század első felében hasonlíthatatlanul nagyobbszerű, mint a humánusaké, a forrongás, a mi nyomukban támadt, sokkal általánosabb jellegű, mélyebbreható volt, átalakította egészen a kor világnézetét. Ez a különbség érezte hatását az akadémiák céljának kitűzésében is.

A történeti disciplinák csak a következő század folyamán találtak otthonra az akadémiákban. Az 1716-ban szervezett párizsi *Académie des Inscriptions et Belles-lettres* egészen nekik volt szentelve,²⁾ míg az I. KATALIN czárnőtől 30,000 rubel évi dotatióval megalkotott pétervári akadémia a történelem művelésén kívül tért nyitott a reális tudományoknak is.

de ép oly nehézkesen egyik elnöke írta meg, ANDREAS ELIAS BÜCHNER Művének címe: *Academiae . . . Naturae Curiosorum historia*, Halæ. Magdeburgicæ, 1755. Az alapításra az első húsz, életének első éveire a következő huszonöt §. vonatkozik.

¹⁾ A *Societät der Wissenschaften* már megalakulásakor kiterjesztette ugyan működését a német nyelvre és történettudományokra is; ez azonban csak a fejedelem határozott kívánságára került az alapító-levélbe, s az intézet, mely tulajdonképen a naptár reformálásának köszöni létrejöttét, egészen a reális tudományok akadémiájának készült, csillagászokat és olyan tudósokat akart egyesíteni, «qui embrasseroient des autres Sciences» L. a berlini akadémiának a szerző neve nélkül megjelent történetét. (*Histoire de l'Académie Royale*, à Berlin, 1750. 1—9. l.)

²⁾ Az akadémiát tulajdonképen már 1663-ban megalakította COLBERT, de sem ekkor, sem 1701-diki elismerése után nem fejtett ki igazi tudományos működést, s a történettudományok akadémiájának csak 1715-diki újjászervezése óta nevezhető. Főntemlített nevét is csak az 1716 jan. 4-diki kormányrendelet óta viseli. Ez egyes fázisokra vonatkozólag l. L.-F. Alfred Maury, *L'ancienne Académie des Inscriptions et*

A XVII. század a tudományos akadémián kívül megalkotta a másik típusú akadémiák ideális példaképét is, a párizsi *Académie Française*-t, a nyelvművelő akadémiák mintaképét. Mint a firenzei *Accademia della Crusca*, az *Académie Française* is annak a belátásnak köszönte létrejöttét, hogy a nyelv, az emberi nem haladásának legfontosabb eszköze, magára hagyva, az egyéni tetszés és szeszély viszontagságainak kitéve, mind jobban távolodik céljától, attól, hogy kész és könnyű kifejezője, használható tolmácsa legyen az emberi gondolatnak. Durvul és elhomályosodik, ha nem szabályozzák. Ennek a romlásnak akart gátat vetni RICHELIEU bíboros, midőn korának egy pár kiváló szépiroját nyelvművelő társaságba gyűjtötte. Valóban az így megalakított társulat, melynek első nyoma 1629-be, első föllépése 1635-be esik, a francia parlamentnek 1637. júl. 10. megerősítő záradéka szerint pusztán a francia nyelv bővítését és szépítését szolgálva,¹⁾ első sorban nyelvművelő társaság volt, az alapítók terve szerint avval a rendeltetéssel, hogy a francia nyelvet megtisztítsa a beléje csúszott alacsony vagy romlott szólásoktól.²⁾ Később is, midőn hatáskörét kitejesztették és célját szabatosabban fogalmazták, mint a költészet és ékesszólás akadémiaja megtartotta eredeti rendeltetését: a francia nyelvet a tökéletesedés legmagasabb fokára emelni.³⁾

Ha a XVII. század érdeme az akadémiák e két típusának megalkotása, a XVIII.-diké az akadémiai eszme népszerűsítése. A tudományos akadémiák koruk legnagyobb tudósait, a nyelv-

*Belles-lettres*², 1864. 3—38. l. E francia akadémia szervezőtéről pontosabb tájékoztatást nyújt az a névtelenül megjelent munka, melyet Gottsched fordított németre, (*Geschichte der Königlichen Akademie der schönen Wissenschaften zu Paris*, I—II. 1749—1750.) mert szövege szerint közli az akadémiát szervező királyi rendeleteket. Tárgyalása azonban krónikás és száraz, nem is hasonlítható MAURYNak nagy művészettel megírt könyvéhez.

¹⁾ A záradék olvasható PELLISSONnak már a maga korában is megcsodált történeti munkájában, *Histoire de l'Académie Française*, a 30. lapon. A munkának egy későbbi (Amsterdam, 1717.) kiadását használtam és idézem.

²⁾ Így szabja meg rendeltetését az alapító levél. Közölve u. o. 12—15 l.

³⁾ U. o. 1. l.

művelők a leggeniálisabb szépirokat egyesítvén magukban, az irodalom terén minden haladás az akadémiák nevéhez fűződött, onnan indult ki s oda tért vissza. Az *Académie Française* nagy jelentőségéről nem kell szólanom. Teljes joggal-e, nem kutatjuk, de a francia írók páratlan stilművészetét, gondolatainak kristálytisztá fogalmazását, előadásuk eleganciáját, a mire a francziák között még a szaktudósok is törekcsenek, első-sorban a francia akadémia hatásának szokták tulajdonítani.¹⁾ Az angolok már alig pár évtizeddel az akadémia alapítása után irigykedve tekintettek az *Académie Française* nagy sikereire és komolyan foglalkoztak egy angol nyelvűművelő akadémia föllállításának gondolatával.²⁾ Mindenütt föléled a vágy, hogy a latin nyelv jogait elfoglaló nemzeti nyelv a parlagiság, műveletlenség feltjaitól megtisztítva, új, eddig nem ismert fényűvé emeltessék. Fölismerik a nemzetek nyelvüknek szépségeit, melyeket eddig nem vettek észre, és szánva-bánva hibájukat iparkodnak megjavulni. Mintegy maguk-magukat biztatva büszkén hirdetik, hogy nyelvük nem áll alább egy másiknál sem, sőt ha kiművelik, meghaladja szépségben a többi. THOMAS SPRATT csak a közfölfogásnak ad hangot, mikor kimondja: «L'ose prononcer que notre langage arriueroit bien-tost à une grande abondance & à une douceur grande...; que nous auons seulement besoin d'un peu de familiarité avec les Anciens pour surpasser tous les modernes». ³⁾ Az a gondolat, a mely szinte szóról-szóra ismétlődik BESSÉNYEINÉL.⁴⁾

Még messzebb éreztette hatását a tudományos akadémiák működése. Közvetetlen hasznukat, azt, a mi a szakférfiak együttműködéséből a tudományra hárul, a legszebben CSENGERY ANTAL jellemezte. «Ha igaz is, hogy egyes tudósok viszik előre a tudományokat: ki fogja tagadni, hogy a tudományok mivelőinek folytonos érintkezése, eszmecseréje olyan tudományos légkört terem, mely a tudományok fejlődésére már magában is kedvezőleg hat? Az ilyen társulatok közelebb hozzák az új erőket

¹⁾ Nálunk p. o. CSENGERY id. megnyitójában (id. mű 10—11. l.)

²⁾ SPRATT id. m. 50—55. l.

³⁾ U. o. 52—53. l.

⁴⁾ P. o. a *Magyarság*, 8—9. l.

a régi tekintélyekhez; tervszerűleg vezetik, buzditják, irányozzák, egyszersmind ellenőrzik a tudományos munkásságot; kijelölik a kutató ész elé a tudományok újabb problémáit, koszorúikkal, jutalmakkal is buzdítván a tehetségeket azok megoldására; s bírálataik, a melyeknek alaposságát a több oldalú megvitatás biztosítja, gyorsabban és biztosabban állapítják meg mind az eredményt, mind a tévedést. Említsem-e még a társulatok és egyesületek hasznosságát különösen olyan föladatakra nézve, a melyek csak munkafelosztással létesíthetők, s a melyeknél kis erők is nagy szolgálatokat tehetnek olykor nagyobb tehetségek vezetése mellett? Említsem-e a tudományok forrásainak s nagy gyűjteményes munkáknak kiadását, a mely sok erőnek hosszas időn keresztül következetes közreműködése által, s áldozattal eszközölhető?»¹⁾

Közvetett hasznukat, áldásos hatásukat a nemzet közműveltségi és közgazdasági viszonyaira BAADER és CUVIER emelték ki a leghatározottabban. Az előbbi abban az ünnepi beszédben, melyet 1783-ban a müncheni akadémia alapításának 25. évfordulóján tartott, inkább a közműveltséget tartja szem előtt. Nem habozik kijelenteni: hazája egyenesen és teljesen a bajor akadémia-nak köszönheti, hogy az értelmi süllyedtségből, a tudatlanságból és babonás elfogultságból kiemelkedve, ha el nem is érte, legalább megközelíthette az északnémeteket és Európa többi műveltebb nemzetét.²⁾ CUVIER az *Académie des Sciences* örökös titkára, az akadémia-k nemzetgazdasági jelentőségét kutatva még merészebb ítéletet mond.³⁾ Több száz millióra becsüli azt a vagyont, melylyel hazáját a tudományok s a tudományok gyökerei, az akadémia-k, gazdagították. Hogy Franciaország a huszonöt évig

¹⁾ Id. m. 20—21. l.

²⁾ A beszéd megjelent önállóan: *Was hat die Stiftung der Akademie zur Aufklärung des Vaterlandes beygetragen*, von FERDINAND MARIA BAADER, München, 1783. A részlet, melyre hivatkozom a 24—25. l. olvasható.

³⁾ CUVIER e nagyfontosságú szavakat abban a beszédében mondotta (*Reflexions sur la marche actuelle des sciences et sur les rapports avec la société*), a melyet a négy akadémia közös ünnepi ülésén tartott 1816. ápril 24-én. A beszéd e része magyar fordításban könnyen hozzáférhető VÁLLAS munkájában (*Tudós Társaságok körül* 40—41. l.), de rossz helyről idézve. A *Memoires de l'Académie des Sciences* I. kötetében (1818), a honnan állítólag fordítja, nincs, nem is lehet nyoma.

dúló háború pusztításait kiheverve újult erővel, szellemileg és anyagilag gazdagabban, ismét a nemzetek élére került, azt első sorban fejlett iparának, az ipar fejlettségét a tudományok haladásának, ezt pedig egészen az akadémiáknak tudja be.¹⁾

Mindez nem egyes emberek véleménye volt, hanem ugyan-ezt vallotta a köz is, a fejedelmek ép úgy, mint a tudósok, az államhatalom és a társadalom egyaránt.²⁾ Ettől a belátástól vezetve az európai államok szinte versenyezve állítottak föl tudományos egyesületeket, és 1781-ig, a mikor BESSENVEI a magyar akadémiát sürgető röpiratát megírta, Bajor- és Szászország, Svájc, Belgium és Németalföld, a két pyrenaeusi s a három skandináv királyság, sőt még a kis Izland is szervezett nemzeti akadémiát, vagy külön-külön a tudományok és a nemzeti nyelv ápolására, az akadémiák kettős típusának megfelelően, vagy a berlini akadémia mintájára kifejlesztve az akadémiák egy harmadik típusát, mely önmagában egyesíti a két különböző célú akadémiai intézményt. Az uralkodótól hivatalosan megerősített s a nemzet vagyonából támogatott országos akadémiákat³⁾ nyomon követték a kisebbek, a melyek egy-egy területi egység vagy egy-egy város szellemi erejét központosítva hol akadémia név alatt, hol megelégedve a szerényebb egyesület vagy társaság elnevezéssel, kisebb körben, kisebb eredménynyel, de ép oly lelkesen-

¹⁾ Az akadémiák e kettős hasznát méltatja JACOBI is abban az ünnepi előadásban, a melyet mint a bajor akadémia elnöke az akadémia újjáalkotása alkalmával 1807-ben tartott. (*Ueber gelehrte Gesellschaften, ihren Geist und Zweck*, München, 1807. L. 13. s. k. lk.)

²⁾ A közhangulatnak igen találó és szabatos fogalmazását nyújtja a berlini akadémia névtelen történetírója művének bevezetésében: «Après cette longue Eclipse que les Sciences & les Lettres avoient souffert en Europe, on vit briller les premiers rayons d'une clarté, qui n'a fait depuis ce tems-là que s'accroître. Plusieurs causes ont favorisé cet accroissement; mais on peut dire qu'aucune n'a été plus efficace que l'établissement des Académies.» (*Histoire de l'Académie Royale à Berlin*, 1750. I. 1.)

³⁾ Valódi akadémiáknak általában csak a kormány támogatásával föállított tudományos intézeteket tekintették. Sőt WESTENRIEDER, a bajor akadémia historikusa, még tovább megy: «Man kann sich eine wohlbestellte Akademie, als eine Anstalt denken, welche eine Regierung unternimmt, und gründet.» (*Geschichte der königlich bairischen Akademie*, München 1807. II: 323.)

déssel és buzgalommal szolgálták a tudomány vagy a nyelv ügyét.

Az a pezsgő élet, mely a XVIII. század akadémiáiban folyt, a hozzáfűződő tudományos sikerek, az az általános tisztelet és becsülés, mely e korban mind az intézményt, mind tagjait környékezte, e századot valóban az akadémiák virágkorszakává avatta.

A kor szelleme hatott tehát BESSENYEIRE is, mikor az akadémiai eszmét nálunk fölvetette. Magukat a külföldi akadémiákat, szervezetüket és munkásságukat nem tanulmányozta, de ismerte a közhangulatot, azt a fölfogást, melylyel abban az időben egész Európa az akadémiákra tekintett, azt a nagy bizalmat, mely iránta mindenfelé élt. Tényleges ismeretei csak az *Académie Française*ről voltak, melynek életével behatóan foglalkozott, s melynek működését rendkívül nagyrabecsülte. Hivatkozik is RICHELIEU példájára, a ki a francia akadémia megalapításával «a Frantzia nyelven... olyan taszítást tett, hogy ő alatta, és utánna a két CORNELIUSOKAT, DESZPEROT, MOLIERET, MONTESZKJÖT, VOLTÉRT sat frantziásokban tsudálnod kell».¹⁾ Ezenkívül a két tudományos francia akadémiáról s talán azon bécsi írók (BOB, HASLINGER, KAUSZ, RIEGGER, SONNENFELS) fáradozásairól volt tudomása, a kik 1761-ben társasággá szövetkeztek, hogy a tudomány ellatinosodásával és az irodalom elfrancziásodásával szemben a bécsi műveltséget németté tegyék.²⁾

BESSENYEI tehát, a kor uralkodó eszméjétől vezetve s ösztönzést meritve RICHELIEU nagyszabású vállalkozásából, melyet a későbbi korok sikerei igazoltak, a tudományok népszerűsítésére s a magyar nyelv művelésére társaságba akarta egyesíteni a magyar írókat. Ez a társaság, melyet később határozottan *Akadémia* névvel illetett, szabályozná az írók munkásságát, erőt venne a közönség közönyén és megkedveltetné vele az olvasást. «Mind ezekre nézve lenne szükséges egy oly Akademia mint a milyenrül a szép tudományokra nézve emlékeztem,³⁾ és a mely tanulás módja már más nemzeteket fel emelt. E tenné

¹⁾ *Magyarság*, 5. l.

²⁾ *Beöthy, Széppróza*, II: 11. l.

³⁾ L. alább idézve a 75. lapon.

az országot Akademiává: e keresné ki Nemzetünknek véréből a feledékenységre vettetet és sokáig magánosságba el sijjet ¹⁾ nagy Lelkeket, mely dolog iskolákban soha meg nem eshetik.» ²⁾ Elkészíti a tudós társaság szervezetét és írásba foglalva 1781-ben a magyar közönség elé akarja terjeszteni.

Így pattant ki BESSENYEI agyából az akadémiai eszme. Láttuk, nem váratlanul. Elő volt készítve gondolatvilágában. Az a gondolatfolyam azonban, a melynek eredménye ez a merész terv lett, mást is bizonyít. Azt, hogy BESSENYEI akadémiai programja nem valami különálló, ötletszerű terv volt, hanem szorosán beilleszkedett egyfelől a koreszmék közé, másfelől BESSENYEI lelki világába. Csak jelentkezési formája annak a törhetetlen ragaszkodásnak, melylyel BESSENYEI vezérszavára, a hazafias eszme iránt viseltetett.

III.

BESSENYEI akadémiai tervezete, melyet RÉVAI kiadása óta *Jámbor Szándék* cím alatt idézünk, 1781-ben készült, de nem első nyilvánulása akadémiai törekvéseinek. Első csirájukat abban a belátásban kereshetjük, melylyel már irodalmi munkássága kezdetén észrevette, hogy egy ember buzgalma nem elég a magyar műveltség megteremtésére. A társulásban, az egyesülésben rejlik erőnek fölismerése arra birta, hogy testőr társait irodalmi munkásságra serkentse és e kis baráti kör alkotásait egy kötetben napvilágra bocsássa. Az így, 1777-ben, megjelent *Bessenyei György Társasága* című kiadvány egyszersmind az első fölvilágosítása a tudós-társaság eszméjének. Jól mondja BEÖTHY: «BESSENYEI György Társasága nemcsak egy verses könyv címe volt, hanem egy nagy eszme képviselője és megvalósulásának alapja.» ³⁾ Hasonló gondolkodású, a tudományért, műveltségért buzgó férfiak szövetkezése, a legképzettebb, legönállóbb gondolkodású vezetése alatt, a mindannyiuk szívében élő cél érdekében: ime kicsinyben a jövő akadémiaja. Lehet, sőt valószínű, hogy BESSENYEI ekkor még nem gondolt a jövőre. Maga köré gyűjtven kis társaságát, nem

¹⁾ Süllyedt.

²⁾ *Beszéd az országnak Tárgyárul* 23—24 l.

³⁾ *Széppróza*, II: 274. l.

akarta határozott szervezetbe egyesíteni őket, talán még ábrándjai között sem fordult meg az, hogy e kör irodalmi társasággá emelkedik, s az egyesülés gondolata akadémiai eszmévé izmosul. De az az irodalmunk történetében páratlan jelenség, hogy egy író írotársai műveit gyűjti egy kötetbe¹⁾ s velük mint *társaság* kíván szerepelni, bizonyítja, hogy ha öntudatlanul is, már dolgozott BESSENYEIBEN az az erő, mely pár év múlva önmagára eszmélve fölvetette a magyar akadémia gondolatát.

A cél homályos tudata, mely e munkát megteremtette, egy év múlva tisztábban bontakozott ki a *Magyarság* című röpiratában. «Most volna egyszer ideje a Magyarságot emelni. A Budai nagy *Universitás*nak, miért nem lehetne olyan Magyarokat magához kaptcsolni, tsak bethűllettel, fizetés nélkül kik Hazájok nyelvét tudják? Uj szó könyvet jó volna osztán tsinálni, hol meg határozatnának az újj magyar szók. Az *Universitás* magára vehetné a' jó Magyar könyveknek meg vizsgálását, ki nyomtatást. Fordithatna Magyarra CICEROT, EPICETEST, SENECAT ROLLINT, MILOTTOT, HÜBNERT sat. Had lehetne Magyarúl is tanulni... A' közönséges dolgot köz erővel kell fogni, mert külömben hijában erőszakoskodunk.»²⁾

A *Magyarság*nak ezen lapjain kész akadémiai terv olvasható, határozottabban szólva: ezen indítványban megvan teljesen BESSENYEI későbbi akadémiai tervezetének programja. Nem egyéb ez, mint első körvonalozása annak a munkakörnek, melyet BESSENYEI a magyar akadémia elé 1781-ben állított. Az ajánlott szervezkedés célja ugyanaz, a mit később BESSENYEI a tudós társaság elé tűzött, s a melyet mi főntebb úgy ismertünk meg, mint BESSENYEI vezérgondolatát, élete egész működésének sarkpontját: magyar könyvek írása által a műveltséget s evvel a magyarságot emelni; megvan benne a közös munka erejébe vetett hit, és ugyanazok a föladatai, mint az 1781-diki tervzet szerint: szótárkészítés, könyvbírálat, a kül-

¹⁾ A régebbi ilyenmő gyűjteményes munkák alkalmi jellegűek voltak, ünnepi vagy gyászoló beszédeknek, verseknek gyűjteményei, melyeket nem a szerkesztő egyénisége, hanem a tárgy közösesége (az ünnepelt vagy megboldogult személye) foglalt egységbe. Irodalmi értékük különben sem volt.

²⁾ 11—12. l.

földi jeles munkák fordítása; végül e tervben is megtaláljuk azt a külföldi akadémiáktól vett gondolatot, hogy a tudományos könyvek nyomtatását és árusítását ki kell venni az üzletembe-
rek kezéből, s maga a tudós szervezet végezze.

A terv elméletben megnyerő volt. Bár az egyetem katedrái a 70-es években nem voltak olyan mértékben focijai a magyar tudományosságnak, mint ma, mégis az a testület, melynek DUGONICS ANDRÁS, KATONA ISTVÁN, HORVÁT IVÁN, SZERDAHELYI GYÖRGY és WEISZ FERENCZ voltak a tagjai — hogy csak a bölcsészeti karról idézzek példákat — mindenesetre a legmegbízhatóbb öre lett volna a magyar kultúrának. Az ő vezetésük alatt bizonyára sikeresebben működött volna BESSENYEI szervezete.¹⁾ Gyakorlati megvalósítása elé azonban ugyanazon, sőt talán még nagyobb akadályok tornyosultak volna, mint a melyek BESSENYEI későbbi törekvéseit megghiúsították.

BESSENYEI 1778-dik évi indítványából nem hiányzik más, mint az *akadémia* név s ezzel kapcsolatban a társaság önállósága. Azokat a férfiakat, a kikre a nyelvművelés ügyét bízni akarja, szorososan hozzákapcsolja az egyetemhez, s ha nem is épen az egyetem tanárait szemeli ki e föladat végrehajtására, önkéntelenül is az ő felügyeletük alá kerültek volna a tervezett intézet tagjai. Mindamellet az új intézménynek, ha nem is függetlenségét, legalább külön szervezettségét meg lehetett volna menteni. Az, hogy BESSENYEI hivatkozik Sárospatak «frizérozatlan fejű» tanáraitra, mutatja, hogy maga a tervező is szélesebb körűnek, némi különállással rendelkezőnek gondolta ajánlott társaságát.

A gondolat tovább forrt BESSENYEI lelkében, s az a terv, melyet még ugyanazon év (1778) második felében papírra vetett, már egy fokkal tisztultabb alakban mutatja a kristályosodó eszmét. A *Holmi* XXVII. részében közölt új terv már pótolja e hiányokat, itt már határozottan akadémiai néven működő tudós társaságra gondol. «Kezdünk mi mozogni; anya nyelvünkön

¹⁾ BESSENYEI terve megújult a múlt évben: egy német mæcenas (LANZ HENRIK) szintén egy egyetemmel, a heidelbergivel, kapcsolatban akart tudományos akadémiát fölláttani s erre a célra egy millió márkát adományozott. (L. *Deutsche Literaturzeitung*, 1909: 1679. h.)

irunk, fáradunk, de mikor fogunk oda menni, hogy benne a tudományoknak minden szükséges erein evezhessünk? Mikor fognak tiszta Magyar Akademiát tsinálni? vagy olly tudós Társaságot össze szerezni, mellynek más kötelessége, hivatala szerint ne lenne, hanem hogy Magyarul írjon?» ¹⁾ Nem olyan kidolgozott terv, mint az előbbi, csak egy odavetett megjegyzés. Nem merül el mélyebben a fejtegetésekben, de jelentős, mert a kettős kérdés alakjába öltöző terv minden vázlatossága és szükséztávúsága ellenére is igazolja, hogy hosszú megfontolás eredménye. BESSENYEI akkor, midőn e sorokat leírta, már javában foglalkozott az akadémia gondolatával s e ponton, mintegy véletlenül, egy kis résen át, be enged pillantani oda, a hol tervei érnek. Ép oly utopisztikus ez a terv is, mint az előbbi. Akkor azt remélte, hogy lesznek nagy számmal olyan írók, a kik fizetés nélkül, pusztán becsületből szentelik magukat a nagy feladatra, most az intézettől, az akademiától kívánja, hogy egészen a magyar műveltség emelésének éljen. Magas foka az idealizmusnak, mikor abban az időben az akademikus méltóság mindenütt fizetéssel vagy más jutalmazással járt, s általános volt a követelés, hogy az akadémiák e fizetéssel gondtalan életet biztosítsanak tagjaiknak! ²⁾ Egy fokkal azonban realisabb, mert nem teszi az egyetemtől függővé a megalakulását. A fontossága azonban nem ez, mert a megvalósításhoz ez által egy lépéssel sem jutott közelebb, hanem az, hogy BESSENYEI e munkája tanúsága szerint már az 1778. évben eljutott az önálló, külön léttel bíró tudós társaság, a magyar akadémia conceptiójához. ³⁾

Hogy ez a pár szó nem ötletszerűen került ki BESSENYEI tolla alól, hanem inkább úgy pattant ki gondolatokkal telt lelkéből, azt a következő 1779-diki esztendő eseményei igazolják.

¹⁾ A *Holmi* (1779) 239. l.

²⁾ Igen határozottan fejezi ezt ki WESTENRIEDER id. művében (II: 324. l.)

³⁾ BESSENYEI, a mint a fentebbi idézet bizonyítja (*Holmi*, 239 l.) határozottan akadémiairól beszél, s így téves TOLDYnak az az állítása, hogy az akadémiánk történetében ezt a nevet: *akadémia* GR. ZICHY KÁROLY használja először abban a levélben, melyet mint a Helytartótanács elnöke 1790. júl. 30-án intézett Révaihoz.

Ez az esztendő már nemcsak az akadémia eszméjével elméletben foglalkozó BESSENYEI-t vezeti elénk, hanem azt, a ki egy hatalmas lépéssel tovább jutva, átkerül a gyakorlati térre s kedvelt gondolatát meg is akarja valósítani. Most már nemcsak tervez, hanem alkotni is törekszik. 1779-diki kísérlete, a negyedik mozzanat a magyar akadémia megteremtéséért buzgó igyekezetek között, első és utolsó volt e téren, a gyakorlat terén, s már ezért is érdemes részletesebben foglalkozni vele.

Az 1778. év második s a következő első felében igen mozgalmas napokat látott BESSENYEI. Pályája ismét fordulóhoz jutott. Az 1777-ben kiadott hivatalos állami tanterv, a *Ratio Educationis*, a két hitvallású protestánsok körében általános megütközést és ellenszenvet keltett: attól féltek, hogy az uralkodó iskoláikra reáőrszakolva a hivatalos tantervet, megsérti a törvényben biztosított rendelkezési jogukat. A két felekezet közös eljárásra készült a sérelmes rendelet ellen ¹⁾, s a tanácskozásokra, melyeket a reformátusok ez ügyben folytattak, ismételten lerándult Bécsből BESSENYEI, mint BELEZNAY generálisnak, a főconsistorium volt elnökének, ekkor a dunamelléki egyházkerület főgondnokának, titkára. ²⁾ Így többször megfordult Pesten és abban a kisbaráti körben, a melyet itt talált, élőszóval is hirdethette eszméjét, egy magyar tudós társaság szervezésének gondolatát. Különösen a pálosok pesti kolostora volt az a hely, a hol nemcsak szíves barátokat, hanem gondolatait megértő, törekvéseit helyeslő társakat talált. A 70-es évek szabadelvű szelleme nem ismerte a vallás emelte korlátokat, s a református BESSENYEI már hosszú idő óta igazi vendégbarátja volt a derék szerzetnek, melyet erős hazafias érzés és jó értelemben vett világias szellem hatott át. A kényelemben, gond nélkül élő szerzetesek rendjük szabályain kívül iparkodtak hazafias kötelességeiknek is megfelelni s mint az irodalom buzgó munkásai részt vettek a kulturális munkában. Így az a baráti viszony, mely köztük és BESSENYEI között az utóbbinak máriavölgyi látogatása óta kifejlődött, már

¹⁾ A tárgyalásokról l. Zoványi Jenő: *Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár*, 1909: 33—36. l.

²⁾ L. SZÉLL FARKAS bevezetését (XXVI—XXVIII. l.) BESSENYEI Bihari Remeté-jének 1894-diki kiadásában.

igen korán, 1771-ben, mielőtt tehát BESSENYEI Ágisával és Hunyadi Lászlójával az irodalom terén föllépett, irodalmi szint öltött s mélyebb tartalmat kapott.

A pálos-rend iránt érzett vonzódás vezette a reformátusok volt főconsistoriumi titkárát Pesten a pálosok kolostorába. Nem lehetetlen, hogy BESSENYEI, a ki ebben az időben mind tiszttáborban látta az akadémia megteremtésének útjait, avval a gondolatlaltal járt be a rendházba, hogy a míg terve megvalósul, kisebb körhöz, a pálos kolostorban működő kulturális központponthoz fűzi igyekezetének szálaít. A rend vendégszerető háza otthont, könyvtára módot, tagjai tudósokat adhatnak mindaddig, a míg igazi akadémiát nem alapíthat. Talán ez magyarázza meg, miért avatta be akadémiai terveibe legelőször a pálosok pesti kolostorának könyvtárosát, KRESKAY Imrét. Az előzmények, melyeket most kifejtettem, csak föltevésen alapulnak, de maga a tény kétségtelen: pesti ismerősei között KRESKAYnak beszélt először arról, hogy a magyar nyelv és műveltség elterjesztésére tudós társaságot kellene alapítani.¹⁾

Nem ismerjük eléggé KRESKAY életét, de annyira igen, hogy műveiből, egy pár reánk maradt megjegyzéséből és leveléből megalkothassuk képét s megérthessük, mi vezette hozzá BESSENYEIET. Mint költő nem volt KRESKAY jelentékeny. Több volt benne a jóakarát, mint a tehetség, és költői levelei, fordított iskolai drámái meg nagyszámú önálló verse, mint p. o. a legismertebb, az 1809-diki nemesi fölkelés alkalmával írt riadója, *Buzdító versek a felkelő magyar nemességhez*, nem tesznek erősebb költői fogékonyságról, művészi stíl-érzékről tanúságot. Annál vonzóbb a képe mint embernek. Képzett, világlátott férfi, a ki körülbelül egy időben BESSENYEIvel járt Olaszországban, de a mellett szelid és szerény, jókedvű és nyíltszívű, kedves és szolgálatrakész. Érzí, hogy nincs vezérszerepre hivatva, de annál nagyobb odaadással szolgálja a jó ügyet, alárendelve magát barátainak, még ha fiatalabbak is, mint ő; tehetségüket elismeri és méltányolja. Sorban lelkesedik BESSENYEIért, ÁNYOSért, VIRÁGért, VER-

¹⁾ KRESKAYnak BATSÁNYIHOZ intézett leveléből (Eötvös, 1790. aug. 6.) elég világosan kiolvasható. A levél a M. T. Akadémia kéziratárában, M. irod. levle. Quart. 142. 15. csomó.

SEGHYÉRT, BARSÁNYIÉRT s híven követi az irányt, a melyet számára kijelölnek. Mint HORATIUS fecsegője, hajlandó mindig a második szerepet játszani. S nemcsak dicséri a munkáikat, hanem terjeszti is, küldözgeti egyiknek a másikat s kedvet ébreszt bennük az elolvasásukra. Képe alaptónusát tüzes hazafiúsága adja meg. Büszke szerzetére, mert az egyetlen magyar szerzet: magyar földön alapították, többnyire magyar nemesek a tagjai; szeretettel ragaszkodik hazája nyelvéhez, melyet méltatlanul háttérbe szorítanak; lelkesedik a nemességért s az ősi alkotmányért; rajong mindenért, a mi magyar, s kész szolgája minden törekvésnek, mely a magyarságot emeli.

BESSENYEI, a ki szerette pártul fogni az embereket, keresve sem talált volna megfelelőbb segítő társat, mint a derék pálos szerzetest. KRESKAY így mondja el szövetkezésüket:

A Hazafiui Magyar Társasságba
 Mellyben fáradozik, léptünk barátságba.
 Éppen mikor én is arról gondolkodtam,
 És annak módjáról, s végéről aggódtam,
 Hogy' s miként lehetne bővebb Haza nyelvünk,
 Szebb s tökéletesebb: s azt fellyebb emelnünk:
 Ez érdemes Ember akkor lép szobámban,
 Talát kedve szerént egy Magyar munkámban.
 Egyenlő akarat Szivek egyességét
 Szerzi, szeretetnek szülvén nyerességét.¹⁾

A mint KRESKAY egy másik leveléből tudjuk, ez az esemény még 1778-ban történt,²⁾ s így e télen BESSENYEIT már nem csak komolyan foglalkoztatta az a gondolat, hogy a magyar kultúra érdekében buzgó hazafiakat egy tudományos társulatba egyesíti, hanem meg is tette a kezdeményező lépést. «Fáradozott» benne, a min természetesen nem szabad többet értenünk, mint hogy közölván KRESKAYVAL tervét, a megvalósítás módjain gondolkodtak, meghányták-vetették a dolgot, keresték az eszközöket.

¹⁾ Költői levele HORÁNYI ELEKHEZ. *Költői Levelezések (Régi Magyar Könyvtár, XXII. 1906)* 63. lap.

²⁾ Id. levele BARSÁNYIHOZ.

A szervezés munkája pár hónapig csendben folyt, a legkisebb nyom sem jelzi. BESSENYEI azonban nem volt tétlen. Buzgalmát még fokozta egy külső körülmény, sorsának az a fordulata, a melyre már czéloztam. A mint SZÉLL FARKAS kutatásaiból tudjuk, consistorialis titkári állását, melyre BELEZNAY generális, a főconsistorium elnöke, Mária Terézia kívánságára 1773-ban kinevezte, 1778 májusában elvesztvén, azóta mint a generális megbízottja szerepelt, tőle kapta fizetését és sorsa egészen megbízójának jóindulatától függött. Ellenségei, élükön TELEKI JÓZSEF gróffal, részint személye iránti ellenszenvből, részint mivel BESSENYEI lassú eljárásával s loyalis fölfogásával egyenesen ártott a reformátusok ügyének, minden eszközt megragadtak, hogy ezt a bizalmat megingassák. Avval vádolták s nem alaptalanul, hogy a tanulmányi rendet illetőleg nincs hitfelei pártján, hanem a kormányén s helyesli a *Ratio Educationist*, hogy egyháza ügyeit képtelen vezetni, hogy csalárd és hit-szegő.¹⁾ BELEZNAY nem törődött a vádakkal s nem adott hitelt a rágalmaknak, de BESSENYEI azért érezte, hogy a folyton megújuló támadások, melyeknek éle épen az ő titkári szerepe miatt ura ellen is irányul, előbb-utóbb elkészerítik BELEZNAYT, s inkább kiszolgáltatja majd őt ellenfeleinek, mintsem elveszítse a maga tekintélyét. Számolt azzal a lehetőséggel, hogy elvesztvén Bécsben a talajt lába alól, Pestre teszi át lakását. Itt az irodalomért lelkesedő barátai körében egészen nagy hivatásának, a magyar nyelv művelésének élhet s megalkothatja a magyar akadémiát, mint a nemzeti műveltség leghatalmasabb eszközét.

Mit végzett gyakori pesti látogatásai alatt, nem tudjuk. életének ez a szakasza, az 1779-dik év első harmada, egyébként is homályba van burkolva, de midőn pár hónap múlva újra találkozunk vele, rendkívül jelentős mozgalom élén látjuk. 1779 május 10-én kelt az az okirat, mely tanúsítja, hogy BESSENYEI az akadémiai eszmét tetté érlelte. E napon BESSENYEI és barátai társulattá egyesülve jelennek meg előttünk és megalakítják a *Hazafiúi Magyar Társaságot*. BESSENYEI és hat társa, KRESKAY, HORÁNYI ELEK, ÁNYOS PÁL, GLOSIUS SÁMUEL, RÁTZ SÁMUEL, FEJÉR

¹⁾ L. SZÉLL FARKAS id. művének bevezetését és ZOVÁNYI JENŐNEK id. művét, mely épen e kérdés tisztázásával foglalkozik.

ANTAL,¹⁾ miután már előzetesen több ízben összegyűltek s e gyűléseken, valószínűleg április végén²⁾, megbeszélték a tenni-valókat, május 10-én BELEZNAY MIKLÓS generális pesti házában alakuló ülést tartottak és 33 pontba foglalva megállapították az új egyesületnek, a magyar tudós társaságnak alapszabályait és szervezetét.³⁾

Látszólag egészen jelentéktelen ez az esemény, alig egyhét jó barát tanácskozásánál. Megvitatnak és elfogadnak szabályokat, a melyek senkit sem köteleznek, társasággá szervezkednek, a melyet senki sem ismer el. Mélyebbre tekintve s az emberi igyekezeteket nem pusztán az elért eredmény szerint értékelve felismerjük nagy jelentőségét. Ez volt az első magyar tudós társasági ülés hazánkban, ez volt az első gyakorlati kísérlet az akadémiai munkálkodás megindítására. A régebbi akadémiai törekvések vagy nem tudományos természetűek voltak, mint Mária Terézia gazdasági egyesületei s az 1730-diki ifjú nyelvjavítók egyesülete, vagy nem magyarok, mint a *Sodalitas litteraria Danubiana* s WINDISCH KÁROLY *Pozsonyi Tudós Társasága*, vagy pusztán jó szándéknak maradtak s nem emelkedtek ki a tervezés kódéből, mint a legnagyobbyszerű indítvány, TERSZTYÁNSZKY DÁNIEL *Academia Augustája*.⁴⁾ BESSENYEIÉK *Hazaifüi Magyar Társasága* volt az első, a mely a magyar műveltségnek irodalmi úton való emelését tűzvén ki legfőbb hivatásának, komoly lépést

¹⁾ Hogy az alapítók heten voltak, azt KRESKAY két ízben is erősíti abban a jegyzetben, melylyel HORÁNYIHOZ intézett költői levelének másolatát kísérte (közölve id. helyen) és BATSÁNYIHOZ írt levelében, a hol a nevüket is közli.

²⁾ A harminczhárom pontba foglalt alapszabály-tervezetet közli CSAPLÁR BENEDEK az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1899. évf. 7—11. l.

³⁾ BESSENYEI ugyanis ápr. 25. és 26.-ról Bugyiból kelt levelei tanúsága szerint ebben az időben lerándult Bécsből a Pest melletti Bugyiba BELEZNAY tábornokhoz s így megfordult Pesten. (A leveleket közöltem az *Irod. Közl.* 1907. évf. 356—357. l.)

⁴⁾ E régebbi akadémiai törekvésekről olv. TOLDY FERENCZ eml. értekezését, *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt*, és SZÁSZ KÁROLY monographiáját *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalkotása*, Budapest, 1880, 9—39 .l. — Az *Academia Augusta* tervezőjére vonatkozólag l. FINÁČZY ERNŐ dolgozatát (*Adalék egy magyarországi tudós társaságnak tervezetéhez*) a *Századokban* (1904. 369—372.).

tett a megvalósulás felé: megalakult, szervezkedett, gyűlést tartott, kidolgozta s elfogadta az alapszabályait. Ez volt az első magyar tudományos akadémia, — tiszteljük meg e névvel BESSENYEIÉK nemes vállalkozását — a mely, ha rövid ideig is, magánjellegét le nem vetve s hivatalosan el nem ismerve, de *élt*, élt nem egy ábrándos ember reményében, hanem a valóságban, egy egész társaság forró óhajításai között.

A magyar akadémiának az a conceptiója, mely a 33 alapszabálypontból élénk tűnik, nem mérkőzhetik TERSZTYÁNSZKY DÁNIEL 1770-diki hatalmas alkotásával. Ez rendszeres, mondhatni tudományosan kidolgozott program, s tervezett intézete, mely négy szakosztály keretében művelte volna a tudományt, átgondolt, harmonikus organizmus. A tudományok egész birodalmára kiterjedve egységbe foglalta volna az ország tudományos működését. Ha megvalósul, vezetője, irányítója lett volna az egész magyar kultúrának. Merészebb és nagyobb szerű, mint a 60 esztendővel utána megalakított akadémia. BESSENYEIÉK tervén meglátszik a sietés. Az előbbihez képest működvelő alkotás, hiányzik belőle a cél biztos kitűzése, az arányok nagyszerűsége, a helyes eszközök fölismerése, az egész inkább jóakarató törekvés, mint rendszeres tanulmány eredménye. De egy tekintetben nagyon meghaladja. Az *Academia Augusta* tervezője ideált állít föl, melyet megvalósítani akkor, a XVIII. század második felében, a magyar kultúra fejletlensége miatt még fejlődmi pártfogással sem lehetett volna, a *Hazafiúi Magyar Társaság* a földön jár, a való viszonyok szemmeltartásával készült. Célját és eszközeit szegényes tudományos állapotainkhoz alkalmazza, föladatai megállapításánál figyelembe veszi egyrészt azt, hogy tanult íróink igen kis számmal vannak, másrészt, hogy anyagi eszközök nagyon csekély mértékben állanak rendelkezésre. Megvalósításához valóban csak kis jóakarát s szerény anyagi segítség kellett volna. Ezt a nagy érdemét nem csökkenti kisszerűsége és kissé korlátolt látóköre sem.

A *Hazafiúi Magyar Társaság* valójában nem egyéb, nem más és nem több, mint kísérlet BESSENYEI elméleti törekvéseinek megvalósítására. Megtaláljuk benne, de kifejtve és rendszerbe állítva, azokat a gondolatokat, melyekkel főntebb, BESSENYEI gondolatfolyamatát vizsgálva, megismerkedtünk, s a melyek

később a *Júmbor Szándékban* újra megjelennek. Az ösztönt, a mint említettük, a francia akadémiáktól vette, sőt nagyrészt az alapelveket is. De nem szolgálilag másolva ez akadémiák szervezetét és célját. Hogy a mi irodalmi viszonyaink jóval elmaradtak a nyugatéi mögött, azt senki sem látta olyan tisztán, mint maga BESSENYEI, a ki nyíltan hirdette, hogy egyfelől nyelvünk nincs kifejtve, másfelől a theologián, jogtudományon, histórián kívül nincs tudományos munkássága a magyarnak. E szerint kell módosulnia annak az intézetnek is, mely a hiányok pótlására vállalkozik. Míg a francziák külön társaságokkal rendelkeznek a nyelv művelésére és a tudományok ápolására, nálunk a két föladat egymástól elválaszthatatlan. A magyar tudományosságot nem *kifejleszteni*, hanem *megteremteni* kell, s mivel a tudományok csak az anyanyelv fejlettségével indulhatnak virágzásnak: olyan intézetre van szükségünk, a mely együtt szolgálja a tudomány s a nyelvművelés ügyét. A magyar társaság tehát, épen a nyelvnek a tudományok előtt való prioritása miatt, az *Académie française* hagyományait követi ugyan, de a magyar viszonyok kisszerűsége miatt pótolni kell az *Académie des Inscriptionst* és az *Académie des Sciences*ot is. Így a hivatás, melyet az alapítók a *Hazafi Magyar Társaság* elé tűztek, öntudatlanul is ugyanaz lett, a mi a szintén 1779-ben alapított portugall akadémiaié és az izlandi tudományos és irodalmi társulaté, s BESSENYEIék társasága az akadémiák három típusa közül a legutoljára kifejelettet követi, azt, a mely a két másik típus egyesüléséből sarjadt ki. Ép azért nincs a célja határozottan fogalmazva, nem elég világos. Az egyes pontokból azonban kiolvasható. Egész általánosságban: a tudományoknak magyar nyelven való ápolása, a magyar kultúra emelése BESSENYEI vezérgondolata. Ügyesen egyesíti két külön hivatását, a tudományosat és a nyelvművelőt. A tudományoknak nem fejlesztését, csak ápolását kívánja; önálló vizsgálódást, eredeti fölfogást, új eredményeket — a mi a tudományos munkásság igazi célja volna — nem követel, csak azt, hogy magyar nyelven műveljék s ezáltal a nyelvet fejlesszék, a mint az *Académie des Inscriptions*nak kezdetben szintén a nyelv gazdagítása volt a célja.¹⁾

¹⁾ MAURY id. műve (*L'ancienne Académie des Inscriptions*², 36. l.)

A magyarságnak ez a kiemelése rendkívül fontos, mert ezáltal BESSENYEI intézete túlszárnyalja nemcsak a porosz és a bajor akadémiát, melyeknek alapszabályaiban a tudományok nemzeti nyelven való művelése nem volt kikötve,¹⁾ hanem az egész német nemzetet, mely ezt a föladatot nem bízta akadémiára.

A tervezők erős hazafias érzése nyilatkozik abban is, hogy a Társaság tagjaitól jóformán csak egy kötelesség teljesítését várják: minden esztendőben legalább egyszer valami tudomány körében mutassák ki, hogy a nemzet dicsőségén munkálnak. BESSENYEI gondolata érvényesül itt is, midőn a tudomány előmozdítását pusztán írással, könyvek útján tartja lehetőnek.

A Társaság mint intézmény három úton szolgálja a tudományt. Először azáltal, hogy a hozzá beküldött könyveket megbírálja- és zárt üléseiben²⁾ vitatkozás keretében véleményt mond a tagok munkálatairól. Nem ítélkezés a cél, hanem javítás: mennél eredményesebbé akarják tenni a tudomány művelését, mennél jobb könyvekkel akarják gazdagítani a magyarságot. A súly nem annyira a tudományos, mint inkább a *magyar* munkásságon nyugszik, s alapszabályaik határozottan kimondják, hogy a bírálat első szempontja a helyes magyarság.³⁾

Hogy ily módon a bírálat egyik legfontosabb feladata volt a Társaságnak, sőt a tagok közös munkássága épen egymás

¹⁾ A bajor akadémiára vonatkozólag l. WESTENRIEDER id. m. I. 43. l. a berlini alapszabályai pedig az id. történeti munkának 221—230. lapján olvashatók. Ez utóbbi intézetben egyáltalán a latin nyelv használata volt divatos, a mi miatt GOTTSCHED id. fordításában (XXIX—XXX. l.) eleget is panaszkodik.

²⁾ A zárt üléseknek nem volt náluk jelentőségük, de igen az *Académie des Sciences*ben, a honnan a zárt ülések jellegét átvették. A francia akadémia ugyanis, mikor még a tudományos féltékenységen nem győzedelmeskedett a tudományok jelentőségének fölismerése, kezdetben nagyon félt a plágiumtól, s ezért ülései nemcsak zártak, hanem egyenesen titkosak voltak. (L. MAURY id. művét, *L'ancienne Académie des Sciences*², 14. l.) Ezt a szokást azután később is megtartották, mikor már nem volt értelme. (L. u. ott, 177. l.)

³⁾ Az alapszabályok 7. pontja megengedi ugyan az idegen nyelvű munkásságot is, de a mint a föntebbi sorok bizonyítják, ez a pont megokolatlanul került a szövegbe, s a tervezet többi pontja ezt a kiterjesztést egészen figyelmen kívül hagyja.

dolgozatainak meghallgatásában és megbírálásában merült ki, az is BESSENYEIRE vall. Ő volt irodalmunkban az első, a ki nemcsak hangoztatta írásaiban a bírálatok fontosságát és szóval sürgette,¹⁾ hanem példát is mutatott s a *Magyar Néző*-ben meg a *Holmiban* ítélőszéke elé idézte a régebbi és korabeli írókat.²⁾ A magyar irodalmi kritika kezdete ezekben a bölcselkedő iratokban van lerakva, ezek az első kritikák, melyek nem pusztá magasztalások vagy ócsárlások, hanem a valóságos fogyatkozások kimutatásai, a hiba megnevezésével és megokolásával. Vezető szempontja e műveiben is ugyanaz, mint a melyet a Társaság alapszabályai követelnek: a helyes magyarság. BESSENYEI munkái s az alapszabályok között még erősíti a kapcsolatot az a tény, hogy a főtítkos, a kire a fölolvastott művek bírálata első sorban nehezedett, maga BESSENYEI volt.

Az eszmét BESSENYEI a franczia akadémiáktól vette, még pedig kétségkívül az *Académie Française*-től, annyi az egyezés a két társaság szabályai között. A tudományos akadémiák is foglalkoztak bírálattal, de az *Académie des Sciences* csak mellékesen, ha nem volt üléseiknek fontosabb tárgya, s akkor is beszélgetés alakjában.³⁾ Az *Académie des Inscriptions* meg egyenesen visszaélt föladatával s csak olyan műveket bírált, melyeknek szerzői, baráti összeköttetésüknél fogva, hízelt elismerésre vártak.⁴⁾ Az *Académie Française* ellenben mindig egyik legfontosabb kötelességének tartotta az irodalmi művek bírálatát.⁵⁾ Bírálatuk módja és szempontjai is teljesen meg egyeznek. Nemcsak az *Académie* tervrajza hangoztatta, hogy főkép a munkák stílusát és francziaságát kell bírálni,⁶⁾ hanem a gyakorlat is igazolta, s a franczia akadémia bírálatai hosszú ideig nem voltak egyebek, mint a szavaknak s a stílusnak megrostálása,⁷⁾ olyanféle «kéregkritika», a milyeneknek BERZSENYI

¹⁾ *Magyarság*, 11. l.

²⁾ *Magyar Néző*, 55—62 l. *Holmi*, 242—260, 285—298, 336. l.

³⁾ MAURY id. m. (*L'ancienne Académie des Sciences*²⁾ 21. l.

⁴⁾ MAURY id. m. (*L'ancienne Académie des Inscriptions*²⁾ 344. l.

⁵⁾ PELISSON id. műve 64. l.

⁶⁾ U. ott 14—15. l.

⁷⁾ V. ö. u. ott 62, 67, 92—96. l.

KAZINCZY bírálatait jellemezte, s a milyenekre BESSENYEI is gondolt.¹⁾

Ép úgy BESSENYEI gondolata testesül meg a Társaság másik két föladatában. Az egyik, mely a tagok működését közös megbeszéléssel kívánta irányítani — szintén közös az *Académie Française* hagyományával — s végül a másik, mely kötelességévé tévén a tagoknak, hogy minden tudományos munkájukat a Társaságnak bemutassák, egyszersmind gondoskodni akart arról, hogy a munkálatok nyomtatásban is megjelenjenek s a példányok eladásából befolyó összeg a Társaság pénztárát illesse. Ugyanaz a gondolat ez, mely BESSENYEI régebbi terveiben megcsendül: a tudomány felszabadítása az üzleti szellem béklyóiból. A gondolat természetesen nem BESSENYEI sajátja; más-más alakban, de lényegében megvan a francia akadémia óta a XVIII. század majd minden akadémiájának alapszabályaiban.

Így BESSENYEI Társasága, bár nyilvánvalóan a kétféle akadémia összeforradásából keletkezett s látszólag talán a tudományos föladatra nagyobb súlyt vetett, valójában és első sorban mégis az *Académie Française* nyomán nyelvművelő társaságnak indult, s igen helyesen.

A Társaság szervezetét szintén a viszonyokkal való okos megalkuvás jellemzi. A szervezésben azonban már nem az *Académie Française*t, hanem inkább a két tudományos akadémiát tartotta szem előtt BESSENYEI. Tudományos életünk kisszerűsége sem a tudományok kifejlődését, sem azok differentiálódását nem engedte meg, és ezért, a mint a Társaság föadatainak megállapítása csak a legnagyobb általánosságban történt, akként a tagok választását sem merték túlságosan megkötni. Nemcsak szakosztályokra nem tagolták az akadémiát, hanem még arra sem gondoltak, hogy a tagok száma arányosan oszoljon meg

¹⁾ Igen jellemző ebből a szempontból az a terjedelmes, de rendkívül egyoldalú bírálat, a melyben az *Académie Française* CORNEILLE *Cidjét* részesítette, s a mely egész CORNEILLE-affaire-ré nőtte ki magát (*Les sentiments de l'Académie Française sur le Cid*. I. PELISSON id. m. 69—75.) s talán még inkább az a másik eset, hogy MALHERBENEK egy 16 stanzás költeményével (*Pour le Roy allant à Limousin*) majd három hónapig foglalkozott, s utolsó négy versszakának vizsgálatára már nem maradt ideje. (L. u. ott 91—96. l.)

az egyes tudományszakok között, mint p. o. a mintául vett *Académie des Sciences*ban, a hol minden tudományszakra három tagot választottak.¹⁾ Fölsorolták, meglehetősen rendszertelenül, azokat a tudományokat (theologia, bölcsélet, jogtudomány, erkölcs-tan, fizika,²⁾ matematika, magyar nyelv, történelem, költészet), a melyekben való kitűnés az akadémiai tagságra érdemesít, de tagjaik megválasztásánál, az alapszabályok több idevonatkozó intézkedése szerint, sokkal inkább ügyeltek az erkölcsi integritásra, mint a tudományos képzettségre. Természetes ez az intézkedés, kapcsolatos a kor szellemével. Így volt ez a többi tudós testületeknél is. A sienai *Accademia dei Intronati* hat követelése közül csak egy kötelezte tagjait a tudományos foglalkozásra, a többi öt közéleti szereplésüket szabályozta. Maga a francia akadémia is kimondta 1651. jan. 17-én, hogy az erkölcsi tisztesség elvesztésével együtt jár az akadémiai tagság elvesztése is.³⁾

A belső szervezetnek evvel a kezdetlegességével nagy ellentétben állott a pontosan megállapított, szabatosan körülvonálozott külső szervezet. A magyarázat egyszerű. A társaság belső életének elképzelésében, melynek a mi sajátos viszonyainkhoz kellett alkalmazkodnia, az alapítók nagyon kevésbé gyümölcsöztethették a francia intézetek tanulságait s így egészen a maguk erejére voltak hagyva, míg a külső tagolásban ott állott előttük mintaképen a két francia tudományos akadémia. Példájukra ők is négyféle tagokból állították össze társaságukat: védelmezők, belső és külső tagok, tanítványok, a melyek sorban megfeleltek a francia honoraire, pensionnaire, associé és élève-eknek,⁴⁾ s a négyféle tagság jogköre és föltételei is teljesen ugyanazok voltak, mint a francia akadémiákban. A védelmezők megfeleltek akadémiánk mai szervezetében a tiszteleti tagoknak, csak nem járt a méltósággal szavazati jog. A belső tagok

¹⁾ MAURY id. műve (*L'ancienne Académie des Sciences*²⁾) 42. l.

²⁾ A fizika, mint magyar fordítása (*test-tudomány*) bizonyítja, magában foglalta az orvostudományt is, és így a természettudományokat általában.

³⁾ PELISSON id. m. 47. l.

⁴⁾ Már az *Academia Augusta* tervezetében is megvan e négyféle tagság, a mi különben a XVIII. század akadémiaiban általános volt.

vállán nyugodott, ép úgy mint Párizsban a pensionnaire-ekén, az egész akadémia tudományos munkássága, de fizetést nem kaptak. Számukat 24-ben állapították meg, szemben az *Académie des Inscriptions* 10, s az *Académie des Sciences* 20 tagjával. Ülést legalább hét rendes tag jelenlétében lehetett tartani.¹⁾ A külső tagságot azonban nem tekintették, mint Párizsban, lépcsőnek a belső tagsághoz, hanem szerepük inkább arra a jogkörre emlékeztet, a mely a mi akademiánkban a kívülről választott igazgatósági tagokat megilleti. A mint az alapszabályok mondják: az akadémia fontos ügyeiben «értelmükkel lehet is, kell is élni». Épen ezért a tagságnak ezt a fajtát is egészen a magyaroknak tartották fönnt.²⁾ A tanítványoknak végül, ép úgy mint a francia élève-eknek, a kiket fiatal korukban, a jövő munkásság reményében csatoltak magukhoz, csak tanácskozó joguk volt, szavazat nem illette meg őket.³⁾

A tisztikar megalkotása is emlékeztet az *Académie des Inscriptions* szervezetére. A társaság élén áll a belső tagok közül választandó *praeses*, az *Académie* directeurje, a ki az üléseknek megállapítja a napját és, úgy látszik, vezeti is a tanácskozásokat. A *secrétaire* perpetuel hivatalát megosztva két választás alá nem kerülő *örökös titkosi* (*secretarius*) állást szerveztek. Az első, a *főtitkos*, francia mintára a Társaság lelke. Az ő kezében futnak össze a szálak, a melyek a Társaság tagjait egymás-

¹⁾ Talán nem véletlen, hogy ez a két szám (az összes belső tagoké és az üléshez szükséges tagoké) egészen úgy aránylik egymáshoz BESSENYEI társaságában (24:7), mint az *Académie Française*-ben (40:12) BESSENYEI idejében.

²⁾ Az *Académie des Sciences*-nak alapításától fogva volt külföldi tagja (HUYGENS, a híres fizikus), de a másik tudományos akadémia szintén csak később nyílt meg számukra.

³⁾ A «tanítványok» intézményének különben nem sok értelme lett volna nálunk. Jogosultsága csak az *Académie des Sciences*-ban volt, ott is csak addig, a míg a társaság működése nagyrészt kísérletezésre s a kísérleti eredmények bemutatására szorítkozott. Ezen gyakorlati cél nélkül fölösleges volt a tagság e faja, a mint nemsokára át is alakították («adjoints» lett az «élève»-ek neve, l. MAURY, id. m. *L'anc. Acad. des Sciences*², 46. l.), a másik társaság élèves-intézményét pedig még az 1716. jan. 4-iki kormányrendelet megszüntette. (L. MAURY id. m. *L'anc. Acad. des Inscriptions*², 36. l.)

sal és a Társasággal, s a Társaság működését a kívülággal, a nemzet tudományos életével összekötik. Övé az előleges censura joga, s őt illeti a fölolvadások után az első szó. Van egy rendkívüli kiváltsága, a mit csak avval lehet megmagyarázni, hogy egész működését az akadémia rendelkezésére kellett bocsátani: ¹⁾ ő az egyetlen a Társaság tagjai között, a ki a Társaságtól kiadott könyveiért tiszteletdíjat kap. Segédje a *titkos*. A *jegyző* (actuarius) ép úgy, mint a francia akadémiák trésorierje, a Társaság könyvtárának is gondozója, s a titkosokkal együtt a pénzügyeket is intézi. Bár az alapszabályok erre vonatkozólag nem intézkednek, vannak kétségtelen jeleink, hogy a honoraire-ek közül választott présidentnek is volt magyar mása, talán *pártfogónak* nevezhetnök, egy védelmező tag, a ki anyagilag is támogatta a Társaságot.

Végül ugyancsak az akadémia külső életéhez tartozik, hogy az *Académie des Sciences* két közgyűlésének mintájára, melyeket a Szt.-Márton napját követő hétköznapon és husvét hétfőjén tartottak, a *Hazafi Magyar Társaság* is egyszer vagy kétszer «közönséges gyűlést» kívánt tartani, a hol a nyilvánosság előtt beszámolt volna működéséről.

Íme mindössze ennyi, a mit BESSENYEIék az 1779. máj. 10-iki első akadémiai ülésben megalkottak. Értékét nem szabad túlbecsülnünk. Be kell vallanunk, hogy a tervezet zavaros, szűkszavú és hiányos. Korántsem elégséges arra, hogy ezen az alapon magyar akadémia vagy tudós társaság épüljön föl. De ép oly kétségtelen, hogy ebből a szerény, tapogatózó, tökéletlen kísérletből, kedvező körülmények között, ötven esztendővel korábban kifejlődhetett volna az a virágzó intézmény, melyet 1825-ben Széchenyi hitt életre. Gondoljunk arra, hogy a legtöbb emberi intézmény már a fejlődés elején olyan irányt vesz, a melyre az alapítói nem számítottak. S épen az akadémiákra vonatkozólag igazolja ezt a tapasztalás. Mivé fejlődött az a két francia akadémia, a mely BESSENYEI előtt például állott! Az *Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, a francia tudományosság egyik

¹⁾ Talán annak is volt része e kiváltságos helyzet megteremtésében, hogy BESSENYEI maga számára szervezte ezt az állást s ez úton akarta lehetővé tenni Pesten való megmaradását.

büszkesége, a mely a legáltalánosabb értelemben vett történet-tudomány egész birodalmát műveli, ma már csak czimében őrzi annak a kicsinyes szerepnek emlékét, melyet neki alapítója, XIV. LAJOS, szánt. «A király — így jellemzi a tudományos intézet keletkezésének perczeit MAURY, az akadémiák historikusa — ezen akadémia föllállításánál pusztán személyes mozzanatokból indult ki: a maga mulatságára teremtette, arra rendelte, hogy hiúságának hizelegjen, dicsőségét megörökítse».¹⁾ Valóban, az 1663-ban négy kinevezett taggal megalakított tudós testületnek kezdetben nem volt más hivatása, mint csinosan esztergályozott jelmondatokat, pompázó föliratokat készíteni a király számára, művészi fokra emelni a hízogő szónoklatokat s anyagot szolgáltatni látványos balettekre és operákra. Ki gondolta volna, hogy alig száz évvel alapítása után, 1773-ban, egy államjogi kérdésben az angolok fordulnak e testülethez döntésért?²⁾ S a másik akadémia, az 1666-ban alapított természettudományi intézet is, noha alapítója, COLBERT, rögtön fölismerte jelentőségét, mennyire meghaladt minden várakozást! Mennyire kinőtt abból a szűk keretből, melyben életre kelt! A MELCHISEDEC THÉVENOT vendégszerető házában hetenként egyszer összegyülekező tudósok, a kik minden szervezkedés nélkül, pusztán barátságos eszmecserét folytattak tanulmányaikról, fölfödözéseikről,³⁾ ugyancsak nem sejtették, hogy e baráti körből kifejlődő akadémia milyen hatalmas szerve lesz a tudomány haladásának.

BESSENYEI tervezetének jelentősége nem a terv belső értékében határozódik, hanem, a mint kifejtettük, konkrét voltában, realitásában. Ha a Társaság tovább működhetik, akkor belátván tervezetük fogyatkozásait könnyen segíthettek volna rajta. Így azonban jóformán alig jutottak túl a megalakulás mozzanatán. A hét jó barát tudós egyesületté szervezkedett. Sajátságos társaságot alkotott ez a hét ember. A hányan voltak, annyi különféle egyéniség. A vezért és hű fegyverhordozóját már ismerjük. Mindkettő költő, de BESSENYEI azonkívül polyhistor s rendkívüli munkaerő, a ki egész akadémiát pótol. Már ebben a korban

¹⁾ MAURY id. m. (*L'ancienne Académie des Inscriptions*²⁾ 4. 1.

²⁾ U. o. 351—352. 1.

³⁾ MAURY id. m. (*L'ancienne Académie des Sciences*²⁾ 10. 1.

drámaíró, epikus, lírikus, történetíró, moralista és filozofus egy személyben, s megvolt benne, mint íróink közül KAZINCZYIG senkiben, a szeretetreméltóság, mozgékony-ság, fáradhatatlanság és bátorság, az irodalmi izgató elengedhetetlen kellékei. A Társaság harmadik költője, ÁNYOS PÁL, egészen más lelki szervezet. Fiatal szerzetes, egyetemi hallgató, a ki épen akkor készült el versei első csomójának sajtó alá rendezésével. Családjának hagyományait, az ötödik századja vitézkedő ÁNYOSOK lobogó vérét megtagadva, elfojtja a szívében égő tüzet, s míg egyrészt a magyar nyelv emelésére buzdító leveleket irogat barátaihoz, másrészt allegorikus elégiákban könnyít barátságra és szerelemre sóvárgó lelke vágyain. A három költő mellé három gyakorlati férfiú csatlakozik, két orvos, RÁTZ SÁMUEL és GLOSUS SÁMUEL, s egy ügyvéd, FEJÉR ANTAL. A legértékesebb egyéniség köztük RÁTZ SÁMUEL. Nagy tudománya ismeretes volt a XVIII. század 70-es éveiben. Méltó képviselője a Társaságban a természet-tudományi iránynak, a francziák «sciences»-ának. Határozott, energikus ember és tüzes, sőt nyakas magyar. Nemcsak tanár és tudós, hanem író is, a ki mint később DUGONICS, kötelességének tartja a tudományát anyanyelvén is művelni. Magyar nyelvű orvosi művei, PAULER TIVADAR kifejezését használva, rést ütnek a magyar orvosi irodalomban.¹⁾ Benne megvalósul az az ideál, a mit BESSENYEI a magyar tudósról alkotott. Egyformán szereti tudományát és anyanyelvét s egyszerre szolgálja mindkettőt. GLOSUS és FEJÉR kisebb egyéniségek voltak, s bár az előbbi verseket is írt, az utóbbi tudományos vizsgálatokkal foglalkozott, mégis inkább a barátságnak, mint érdemeiknek köszönhatték meghívásukat a társaságba.

Külön kell megemlékeznünk a hetedik alapítóról, HORÁNYI ELEKTRŐL. A magyar tudományosságának egyik tiszteletre legméltóbb alakja. Mint ember komoly és szerény; mint szerzetes rendjének, a kegyes tanítórendnek, büszkesége, türelmes és pártatlan; mint tudós a szorgalomnak és lelkiismeretességnek példaképe. Általános szeretet és tisztelet övezte. Irodalomtörténeti munkái csak bio- és bibliographiák, de adatai még ma is sokszor útbaigazítanak. A rómaiak nyelvén ír, de magyar lélekkel.

¹⁾ *A budapesti tudomány-egyetem története*, 1880. 158. 1.

Ha Rátzot a magyar *Académie des Sciences*ban, őt a magyar *Académie des Inscriptions*ban illette volna meg az első hely. Jelentős része volt a Társaság munkálataiban is. Mint a Társaságnak legkiválóbb, sőt egyetlen latin stilisztája, ő fogalmazta meg a latin iratokat, az alapszabályok latin nyelvű példányát és azt a folyamodványt, melyben a tagok szervezetük megerősítését akarták kérni. Kétségtelen, hogy az alapszabálytervezet fogalmazásában nem szorítkozott az üléseken megállapított elvek és részletek formulázására, hanem tett hozzá a magáéból is. Mint a külföldi tudományos világtól is méltányolt szakember, a kit érdemeiért több külföldi akadémia (a berlini, lipcei, jénai, hessen-homburgi, a svájci és a bajor) tiszteleti tagjai sorába iktatott, jól ismeret ezen intézetek szervezetét s egymást föl is használhatott belőlük. Így az az egy pont, a melyben a tervezet eltér BESSENYEI ideáljától, mindenesetre az ő műve. A hetedik pontra célzok, a mely megengedi, hogy a Társaság tagjai a tudományokat bármely nyelven műveljék. A mint fentebb utaltam már rá, ez a pont nem illeszkedik szervesen a tervezetbe, sőt egyenesen fölösleges, nem felel meg az egész szellemének, s a többi pontok ellentmondanak neki. Más nem iktathatta bele e szakaszt, mint épen HORÁNYI, az alapszabálytervezetben említett hessen-homburgi akadémia tiszteleti tagja.

CSAPLÁR BENEDEK, a ki a *Hazafiúi Magyar Társaság* alapszabálytervezetét megtalálta és közzé tette, egyenesen HORÁNYI-nak tulajdonítja a tervezetet, sőt az egész mozgalmat az ő nevéhez fűzi, mivel a két említett latin nyelvű irat az ő kezeirása. Hogy nemcsak a kézírás az övé, hanem a formábaöntés is az ő érdeme, az nem szenved kétséget, de ép oly bizonyos, hogy a tervezet főbb pontjai BESSENYEI lelkében születtek meg, s egészen övé maga a gondolat is, a *Hazafiúi Magyar Társaság* felállításaának terve.¹⁾ Hivatkozhatunk külső bizonyítékokra, melyeknek döntő erejéhez nem fer kétség. KRESKAY, az egyik alapító, három ízben mondja el az alapítás történetét,²⁾ s noha az egyes

¹⁾ Az *Académie Française* alapszabályait is — érdekes véletlen találkozás — egy olyan akadémikus (FABET) készítette, a ki nem tartozott az alapító baráti kör tagjai közé.

²⁾ Először még az alapítás esztendejében, 1779-ben, a HORÁNYIHOZ intézett költői levelében (l. fentebb az idézett részt), másodszor 1790. aug.

dátumok között évek hosszú sora telt el, mindig teljesen egybehangzóan, kiemelve mindenütt, hogy BESSENYEITől indult ki a mozgalom, övé volt az eszme s a megvalósítás érdeme. S ha fel lehetne is tenni, a mire azonban nincsen semmi ok, hogy KRESKAY tévedett vagy szánt-szándékkal hazug világitásban mutatta be az eseményeket, hihető-e, hogy BESSENYEIT mutassa be a Társaság alapítójának abban a levélben, a melyben épen HORÁNYIT értesíti BESSENYEINEK az akadémia érdekében kifejtett fáradozásairól? Nem, CSAPLÁRT, a ki KRESKAY egyik híradását sem ismerte, megtévesztette a kézirat. A *Hazaifüi Magyar Társaság*, úgy a mint 1779-ben előttünk áll, teljesen BESSENYEI alkotása, az eszme megpendítésétől a részletekig.

Ezt tanítják a belső bizonyítékok is, a Társaság szelleme és összeállítása.

A Társaság szabályaiban BESSENYEI világnézete tükröződik, minden pontjában érvényre jut fölfogása az emberekről és emberi intézményekről, nézete az akadémiákról, úgy a mint az a francia akadémiák ismerete alapján lelkében megalakult. Valamint egész gondolatvilágában az a fölfogás uralkodott, hogy a tudomány önmagában nem áldás, csak lelki jósággal, szívnemességgel kapcsolatban,¹⁾ úgy a Társaság tagjaitól is megkövetelte, hogy tudományukon kívül erkölcsi tisztaságukkal is kitünjenek. (5. §.) Sőt a lelki alacsonyyságot, erkölcsi romlottságot egyenesen gátul állította: az ilyen ember, még ha a legnagyobb talentumú tudós is, nem lehet tagja a Társaságnak. (4. §.) Az az egyesület tehát, a mely csupa derék, romlatlan szívű emberből alakul, nem pusztán tudós szövetség, hanem baráti testület, tagjait nem egyedül az igazság cultusa, hanem a meleg baráti szeretet fűzi össze. Ennek jeléül a Társaság belső életében megszűnnek a czimzések, helyüket a baráti megszólítás foglalja el. (18. §.) Ki ne ismerne e követelésben is BESSENYEIRE? BESSENYEI nem volt

6-án BATSÁNYIHOZ intézett levelében (l. fentebb a 43. lapon), harmadszor abban a terjedelmes jegyzetben, melyet valószínűleg 1791-ben csatolt előbbi költői leveléhez.

¹⁾ A látszólagos ellenmondást, mely BESSENYEI e fölfogása és azon tanítása között van, hogy az erkölcs alapja a tudás, maga BESSENYEI nem simítja el, de mi könnyen elsímíthatjuk. A tudomány csak *fejleszt* erkölcsöt, de a meglévő erkölcsi romlottságon már nem tud segíteni.

demokrata, arisztokratikus gondolkodását soha sem tagadta meg. Híve a társadalmi osztályok évszázados intézményének, a nemesi kiváltságoknak. De csak mint politikus. Az egyes ember megítélésében nem tekint születésre, rangra, vagyonra. A paraszt, ha teljesíti kötelességét, többet ér, mint a léha nemes, még ha «ROMULUS-túl hozza alá is véréit. Borostyán-koszorút viselhet ott, a hol a másik korpa-kenyeret allig érdemel.»¹⁾ Elvét átvitte az életbe is. Az embereket nem külső díszük, hanem belső értékük szerint becsülte. A kit gondolkodásban, érzületben magához méltónak talált, azt rögtön baráti megszólítással tüntette ki, az elválasztó kor- vagy álláskülönbségre nem tekintett. Az egyszerű szerzeteshez, KRESKAYHOZ, s az iskola padján ülő ÁNYOSHOZ ugyanavval a szeretettel, tisztelettel és bizalommal közeledik, mint ORCZY LŐRINCZHEZ, a gazdag főúrhoz. Abban, hogy a tagokat rangjukra, családjukra való tekintet nélkül választották, volt része az *Académie des Inscriptions*nak, mely bár ép oly erősen arisztokratikus jellemű volt, mint BESSENYEI gondolkodása, a választásoknál igen szabadelvűen járt el. A mint MAURY mondja:²⁾ «Il y avait parmi eux des hommes sortis de toutes les conditions, de tous les rangs de la société, des enfants de très-modestes bourgeois, même des fils de pauvres paysans.»³⁾ Abban pedig, hogy BESSENYEI Társasága kötelezővé tette a baráti érzelmek ápolását, mindenestre közreműködött a XVIII. század szentimentalizmusa is, mely a baráti érzéseknek igazi melegágya volt. Hogy azonban a műveltséget és hazafiasságot a társadalmi balítéletek fölé emelve baráti érzéseit kiterjesztette a legkülönbözőbb rangú emberekre, ha jó magyarok és becsületes törekvésűek voltak: az BESSENYEI különös jellemvonása, mely működését és alapszabálytervezetét egyformán áthatja. Ezért olyan sokszínű a Társasága: volt közöttük főúr, köznemes és honoratior, katona, pap, ügyvéd és orvos.

Ép ily változatos a Társaság a vallás szempontjából. Mind a három nagy felekezetnek akadt képviselője, s nem véletlenül,

¹⁾ A *Holmi* (1779) 112. l.

²⁾ Id. m. (*L'ancienne Académie des Inscriptions*)²⁾ 295. l.

³⁾ Az angol *Royal Society* viszont demokratikus szellemű volt — az alapszabályai szerint. A valóságban ellenkezőleg erősen arisztokratikus jelleget öltött (V. ö. SPRATT id. művét, 78—81. és 84. l.)

hanem tudatosan. Már KRESKAY hivatkozik a tolerantiára, mint egyik vezető elvükre: «Vedd észre, hogy a Tolerantiát már akkor mi gyakorlottuk: találkozáskor közöttünk Pap, Világi, Lutheránus, Kalvinista.»¹⁾ Az 5. §-ban, mely kimondja, hogy «mindenféle Hitbül, Szerzetbül vétetnek fel a Társaságba Tagok», mert nem a vallást, hanem a tudományt, jó erkölcsöt és szép magyarságot, az igazi érdemet kell kritériumul elfogadni, megint BESSENYEI fölfogása szólal meg, ugyanaz, a mely később a *Magyar Országának Törvényes Állásában* még határozottabban nyilatkozott, midőn a közhivatalok betöltésére vonatkozólag megköveteli, hogy a vallást teljesen figyelmen kívül hagyva a való érdem legyen az irányadó.²⁾ Különben BESSENYEI ebben a pontban is, s abban a másokban is (9. §.), mely a vallásos kérdések tárgyalásában a legnagyobb óvatosságot ajánlja, egészen az *Académie des Inscriptions* szellemében járt el, mely szintén egyfelől nem habozott független szellemű ú. n. «libre penseur»-öket tagjai sorába emelni, de másfelől a vallásos érzület és fölfogás megsértését — egy ideig legalább — szigorúan tiltotta.³⁾

És végül az a terv, hogy az új intézet Pesten vagy Budán, az ország szellemi középpontjában, székeljen (28. §.) és működését Erdélyre is kiterjessze (14. §.), ugyanannak az erős központosító hajlamnak a jelentkezése, a melyre már fentebb utaltam BESSENYEI politikai fölfogásának elemzése közben.

Ha még mindig maradna fönn kétség az iránt, hogy a *Hazafi Magyar Társaság* BESSENYEI alkotása, a tisztikar összeállítása eloszlat minden aggodalmat. Említettük, hogy a legfontosabb állásra, a főtítkosságra, a mely ép úgy mint a francia akadémiák örökös titkári hivatala s a mi Akadémiánk főtítkársága, a szervezetnek nemcsak legállandóbb eleme, hanem egyzersmind a legnagyobb hatáskörrel rendelkezik is, magát BESSENYEIT választották meg, segédjeül fiatal barátját, érzelmeinek bizalmasát, ÁNYOST, jegyzőül leghivebb társát, KRESKAYT. A praeses méltóságra ORCZY LŐRINCZET, BESSENYEI atyai jóakaróját, nyerték meg, a pártfogói szerepre s majdan méltóságra

¹⁾ Id. levele BATSÁNYIHOZ

²⁾ Id. helyen, 46. l.

³⁾ MAURY id. m. (*L'ancienne Académie des Inscriptions*) 55—58. l.

BELEZNAY MIKLÓS vállalkozott, BESSENYEI gazdája és jóltevője. Íme az öt tisztség kivétel nélkül BESSENYEI bizalmas köréből talált viselőre,¹⁾ s a hivatal nélküli tagok mind Pest tudományos világából kerültek ki, a nélkül, hogy HORÁNYI szerzetét rajta kívül valaki is képviselte volna. Még a Pesten élő DUGONICSOT sem avatták be szövetségükbe!

A társaság tehát megalakult. Első föladata lett volna tiszteleti és rendes tagokat választani, az alapszabályok kijelölte keretet betölteni. A rendes tagokra vonatkozólag nincs semmi nyoma annak, hogy történt valami intézkedés. Kétségtelen, hogy az alapítók beszélgetés közben szóba hozták azoknak nevét, a kiktől Társaságuk céljának előmozdítását várhatták, de minden külső jel nélkül nem merünk találgatásokba bocsátkozni. Az alapító tagok összeállítása azonban talán megenged annyit, hogy megjelöljük azokat a köröket, a melyekből rendes tagjaikat választhatták. Négy ilyen kört különböztethetünk meg. Egyik a testőröké s a hozzájuk csatlakozott magyarországi íróké, másik a pálosoké (p. o. VIRÁG, VERSEGHY, HÉRITS VINCZE), harmadik a piaristáké (DUGONICS, RÉVAY), negyedik a pesti egyetem köre. Gondolhattak talán, s ez volna az ötödik kör, az eltörölt jezsuita rend munkás tagjaira is. A védelmező tagokról valamivel többet tudunk. Legalább annyit, hogy maga a pártfogó, BELEZNAY, nagy összeg pénzt ajánlott föl a Társaság kiadványaira, és hogy, a mint az egyesülésnek híre ment, a Magyarországon élő főurak közül többen jelentették készségüket a csatlakozásra s együttesen 5000 forintot ígértek is, ha a Társaság életre kap.²⁾ Természetesen nem mindnyájukat vezette a tudománynak és a magyar nyelvnek szeretete, hanem mint a francia grand seigneurök a «membre honoraire» czimre, ők is jórészt hiúságból vágyakoztak a *Hazafiúi Magyar Társaság* védelmező tagságára.

A remények és ígéreték azonban egy lépéssel sem vitték közelebb a tervet a megvalósulás felé. A Társaság mindaddig

¹⁾ BESSENYEI és ÁNYOS titkári állását már az alapszabálytervezet igazolja, ezenkívül KRESKAY id. levele BATSÁNYIHOZ. Az utóbbiból szerzünk tudomást ORCZY elnökségéről és KRESKAY jegyzőségéről. BELEZNAY pártfogó méltóságára céloz mind a két forrás.

²⁾ KRESKAY id. levele BATSÁNYIHOZ.

egy pár buzgó embernek magán igyekezete marad, míg hivatalosan el nem ismerik s anyagi eszközökkel el nem látják. BESSENYEINEK is éreznie kellett a nagy különbséget, mely az ő igyekezetüket a külföldi akadémiák születésének körülményeitől elválasztja. Azok egyenesen királyi parancsszóra vagy egy mindenható miniszter intésére keltek életre — a legnagyobbbszerű, az *Académie Française* meg épen úgy, hogy RICHELIEU az alapítókra reáerőszakolta az akadémiai szervezetet¹⁾ — és alapítójuk gondoskodott a társaság szükségleteiről, ők királyi engedelem nélkül még működésüket sem kezdhetik meg. És az uralkodónak nemcsak engedelme, hanem pártfogására is szükségük van. Nem a véletlen játéka, hogy épen abban az időben foglalkoztatták BESSENYEI szellemét nagy nemzeti királyaink, LAJOS és MÁTYÁS, a kik gondolataikat megosztották a politika és a tudomány művelése között. Élt szívében a remény, hogy Magyarország harmadik nagy királya, MÁRIA TERÉZIA, a ki már annyi jelét adta a tudományok iránti érdeklődésének (az egyetem kiegészítése orvosi karral, áthelyezése Budára, a *Ratio Educationis*), méltó lesz két elődjéhez, mert «soha nem volt nagy Fejedelem, ki a tudósokat nem tisztelte és a tudományokat megvetette». ²⁾ Hitte, hogy az ő kegyelmes királyasszonya, a ki több ízben kitüntette jóindulatával, ³⁾ meghallgatja esedezését és nem tagadja meg pártfogását tőle s a magyar tudomány szolgálatában álló akadémiától.

A Társaság tehát megtette a lépéseket arra, hogy az uralkodótól menyerje a hivatalos elismerést, de ezzel öntudatlanul megásta a maga sirját. HORÁNYIVAL egy ékes, latin nyelvű kérvényt fogalmaztattak, melyben a *Hazafiúi Magyar Társaság* tagjai a királynő jóindulatáért és pártfogásáért esedeznek. ⁴⁾

¹⁾ PELISSON id. m. 8. l.

²⁾ A *Holmi*, 264. l. Ugyane lapon, LAJOST és MÁTYÁST említve, kapcsolatot keres köztük és MÁRIA TERÉZIA között.

³⁾ V. ö. BESSENYEINEK 1773. márcz. 29-ikén SZATHMÁRY KIRÁLY Györgyhöz írt levelét, melyben igen határozottan nyilatkozik a királynénak íránta tanusított jóindulatáról. A levelet közölte ZOVÁNYI JENŐ id. művében a 37. l-on.

⁴⁾ A folyamodvány eredeti fogalmazása a kegyesrend budapesti kéziratárában van. Onnan közölte CSAPLÁR idézett helyen, 12—14. l. A kel-

BESSENYEIT pedig még a kérvény útnak indítása előtt fölküldték Bécsbe, hogy tapogatódzzék az udvarnál, van-e reményük s milyen föltételek alatt az elismerésre. BESSENYEI, a ki 1779. áprilisától júniusáig folyton úton volt Bécs és Pest között, egyik bécsi tartózkodását fölhasználva, mivel nem mert egyenesen a királynénak szólni, KOLLÁR ÁDÁMOT, a császári könyvtár magyar származású igazgatóját kérte föl közbenjáróul.¹⁾ S annál nagyobb ambícióval iparkodott a nagy befolyású könyvtárost megnyerni terveinek, mert épen e napokban tört ki ellene hitfeleinek fenyegető elkeseredése. Június 8-ikán fölrobbant az akna, melylyel DOMOKOS és társai BESSENYEI állását aláásták. Midőn erre a napra BESSENYEI Pestre sietett, hogy részt vegyen a két protestáns hitfelekezet közös tanácskozásán, urának és eddigi fő pártfogójának beleegyezésével BESSENYEIT a gyűlésből kizárták.²⁾ Ezzel nyíltan kimutatták, hogy nem hajlandók szolgálatát továbbra is elfogadni. Így BESSENYEI nemcsak állásának félhivatalos jellegét és BELEZNAY bizalmát, hanem mindent elvesztett, a mit Bécsben bírt: élete czélját, jövedelmét, egzisztenciáját. Maga alá temette a robbanás, nagyratörő reményei, merész tervei összeomoltak.

Utolsó mentsvára volt a *Hazafiúi Magyar Társaság*. Ha a királyné pártul fogja, működésének színterét átteheti Pestre és ott élhet anyanyelvének, a magyar tudománynak, hazájának. Reményében csalódott, a királyné pártfogását nem tudta megnyerni.

A pestiek a szomorú fordulatot KOLLÁR ÁDÁM mesterkedésének tudták be. Az a hír terjedt el, hogy KOLLÁR, jól ismervén a politikának azt az új irányát, melyet JÓZSEF császár Magyarországon követni szándékozik, s tudván azt, hogy a trónörökös terveibe nem illik bele BESSENYEIÉK társasága, a királyné megkerülésével JÓZSEFET értesítette a mozgalomról s ezzel útját

tét később jegyezte föl, de az frás elhalványodott s pontosan nem állapítható meg. CSAPLÁR 1775 vagy 1780 máj. 1-nek olvassa. Vagy az olvasása helytelen, vagy HORÁNYI rosszul emlékezett, mert a két dátum közül egyik sem fogadható el. Az első semmi esetre sem.

¹⁾ KRCSKAY id. levele BATSÁNYIHOZ.

²⁾ SZÉLL FARKAS id. kiadványa, XXIX. l.

álta megvalósulásának.¹⁾ Lehet, sőt valószínű, hogy JÓZSEF császárnak, a ki ekkor már kidolgozta programját Magyarország kormányzására, nem tetszett ez az intézmény, mely az ő egységesítő és germanizáló tervével szemben az «összmonarchia» egy részének s egy «nemzetiségnek» partikuláris érdekeit szolgálja. Hogy adja beleegyezését egy olyan társaság föllállításához, a mely az elnyomni kívánt magyar nyelv fölvirágoztatását tűzi ki céljául! Ha KOLLÁR valóban útját akarta állani a Társaság érvényesülésének, jól választotta meg az eszközt.

Ha KOLLÁR becsületesen járt el s MÁRIA TERÉZIÁNAK terjesztette elő a kérelmet, akkor is könnyű megmagyarázni az elutasítást. Mit várhattak volna a magyarok a királynétól, a ki nyolcz évvel azelőtt az *Academia Augustina*-nak sokkal komolyabb tervét oly könnyen visszautasította! A magyar nyelvet ő sem szerette jobban, mint fia, s ha a buzgó hitű uralkodó már az *Academia Augustinától* elfordult azért, mert csak katolikusokból — a katolikusok csekély száma miatt — nem állítható föl, a protestánsok pedig veszélyesek, mert mind a fölvilágosultság irányát szolgálják: mennyivel inkább idegenkedhetett ettől a Társaságtól, mely a vallásos türelmet alapszabályai közé iktatta. Bécsnek sincs császárilag engedélyezett akadémiaja és Pestnek legyen? Nem, MÁRIA TERÉZIÁNAK ép úgy nem kellett pesti akadémia, a magyarság erős vára, mint JÓZSEF császárnak.

Az elutasítás, mely ép oly bizalmas úton történt, mint a kérelmezés,²⁾ megpecsételte a *Hazafi Magyar Társaság* sorsát. Első tudományos egyesületünk, mely fogyatékos szervezete ellenére is életképességben meghaladta előzőit, ugyanarra a sorsra jutott, mint amazok. Hogy TOLDY FERENCZnek reájuk alkalmazott szavát használjam: elpendült.

¹⁾ KRESKAY id. levele BATSÁNYIHOZ.

²⁾ Annak, hogy a folyamodványt betérjesztették volna, nincs a legcsekélyebb nyoma sem. Sem az Országos Levéltár helytartótanácsai és kanczelláriai osztálya, sem a bécsi császári udvari és a kamarai levéltár, a melyekben erre vonatkozólag részint magam, részint KÁROLYI ÁRPÁD udv. tan., levéltár-igazgató, TAKÁTS SÁNDOR akadémiai tag és SZEKRÜ GYULA fogalmazó urak szíves közbenjárásával kutattam, nem őrizte meg semmi emlékét a Társaságnak. Kétségtelen tehát, hogy a kérvény s így az akadémia terve sem került a királyné elé.

IV.

A mikor BESSENYEI a remény utolsó szálától megfosztva, a császárvárosban elvesztette lába alól a talajt, a kétségbeesés szélén új remény csillogott feléje. A királyné megújította régi fölszólítását: térjen meg «az egyedül üdvözítő katolikus egyház» kebelébe. Jövője függött e lépéstől. Hallgatott a csábító szóra. 1779. aug. 15-ikén letette a hitvallást.¹⁾ Elismerésül 2000 frtnyi évi «kegyelem pénzt» kapott a királynétól, ugyanannyit, a mennyi fizetése előbb az egyházkerületektől, később BELEZNAY-tól volt. Nincs-e ebben az adományban a *Hízaflúli Magyar Társaságnak* is része? Nem akart ez kárpótlás lenni az elveszett reményért? Nem lehetetlen.

BESSENYEI, a kit a királyné ugyanakkor alkönyvtárosnak nevezett ki az udvari könyvtárhoz, állandóan Bécshez volt kötve. De nem sokáig. MÁRIA TERÉZIA még a következő évben meghalt, s utóda vizsgálat alá fogván a királynétól bőkezűen osztogatott kegydíjakat, a fölöslegeseket, köztük BESSENYEIét is, megszüntette. BESSENYEI megpróbálta ugyan a királyi segítség nélkül is fönntartani magát Bécsben, de egyidejűleg újra visszatért legkedvesebb tervének, az akadémiának, megvalósításához. Valójában egy pillanatig se mondott le róla. A csalódás, mely őt 1779-ben érte, lesújtotta, de nem törte meg. Hallgatott egy ideig, de csak a tolla pihent, a lelke dolgozott. Átgondolta újra régi tervét, forgatta elméjében, iparkodott elhárítani azokat az akadályokat, a melyek véleménye szerint megghiúsították. Mikor lelkében kiformalódott egy megvalósítható terv, nemzete elé készült vele lépni.

Két szírtlen feneklett meg igyekezetük hajója 1779-ben az uralkodó akaratan s az anyagi eszközök tökéletlenségén. Az elsőt eltávolította a trónváltozás. A kissé maradi, a vallás kérdéseiben türelmetlen s a fölvilágosodás eszméi iránt ellenszenvvel viseltető MÁRIA TERÉZIÁT követte fia, a liberális, fölvilágoso-

¹⁾-Az áttérés körülményeiről LACZKA JÁNOS kéziratoss följegyzése számol be (közölte BALLAGI ALADÁR, *A magyar testőrség története* 428—435.), pszichologiai magyarázatát BEÖTHY ZSOLT okfejtésének figyelembevételével SZÉLL FARKAS adja id. kiadásának bevezetésében. (XXX—XXXI. I.)

dott, a vallásos formákkal és tendenciákkal nem sokat törődő JÓZSEF. A tudománynak és a tudósoknak lelkes barátja, midőn 1777-ben európai körútja alkalmával künn járt Párizsban, anynyira érdeklődött a tudomány s az akadémiák iránt, hogy még az *Académie des Sciences* egy ülésére is elvezettette magát s végignézte LAVOISIER és SAGE chemiai kísérleteit.¹⁾ Nem remélhette-e joggal BESSENYEI, hogy az akadémiát meglátogató JÓZSEF császár megérti, a mit előde nem akart fölfogni, a tudós társaság nagy jelentőségét a magyar tudomány megteremtésére nézve. «Fel lehetne e tenni, hogy ez a' Nemzetek' Atyja, és Fejedelmek' Példája, Felséges Második JÓZSEF Tsászár és Király, a' ki mindent, valami a' virtushozz közelít, szeret és előbb mozdit... helyben nem hagyná, sőt maga Királyi Hatalmával is ezen köz jóra igyekező tzélt nem segítené?»²⁾

S a második szirt sem látszott megkerülhetetlennek. Az uralkodó anyagi támogatására ugyan nem számíthat, a takarékos JÓZSEF még kevésbé lesz hajlandó pénzt áldozni, mint bőkezű anyja. De hiszen oly kevés kell! S ha a királytól nem várhatják, nem áldozhat-e erre a célra az ország, a melynek elsősorban érdeke a tudományok fölvirágzása. Az ország bölcsei, a hatalmas főurak, a kiknek tanácsával él a király, nem tudnák-e rávenni a fejedelmet, hogy az ország pénzéből bocsássa rendelkezésükre a szükséges összeget. Ott állott szeme előtt biztató jelül a *Hazaifüi Magyar Társaság* példája is. Az a pár nagyúr, a ki jóformán csak félfüllel hallott valamit a fölállítandó társaságról, titokban 5000 frtot ajánlott; ha nyíltan, az ország színe előtt fordulnak hozzájuk s nem egyhez, kettőhöz, hanem mindannyihoz: lehetetlen, hogy az ország gazdag főurai és főpapjai, aránylag szerény adományokkal is, ne tudnák összegyűjteni a szükséges költséget!³⁾

E gondolatokkal eltelve írta meg 1781-ben szózátát *A' Tekintetes és nemes Magyar Hazának kegyelmes és nagy-*

¹⁾ MAURY id. m. (*L'anc. Acad. des Sciences*²⁾) 180. l.

²⁾ *Jámbor Szándék*, 29—30. l.

³⁾ BESSENYEI alább említendő röpiratában a főurak áldozatkészségét nem igen emlegeti, de hogy számított rá, azt a röpirat hangja s RÉVAI bevezetése bizonyítja (16. l.)

ságos főrendeihez, melyet kilencz évvel később RÉVAI MIKLÓS, a magyar akadémiai eszme másik lelkes bajnoka, *Jámbor Szándék* cím alatt közrebocsátott.¹⁾

A *Jámbor Szándék* néven emlegetett röpirat BESSENYEINEK nemcsak legismertebb, hanem legérettebb és legrendszeresebb akadémiai tervezete. Ő, a ki elméleti irataiban majd mindig bőbeszédű, rhapsodikus és ötletes, itt rendkívül fegyelmezetten, logikusan fejti ki eszméit. A két akadémiai tervezet között elmúlt két évi időköz nem telt el haszontalanul. Gondolatait leszűrte. Megfontolván, mit lehet a magyar viszonyok között a francia akadémia mintájára megalkotott akadémiára bízni s tőle várni, követeléseit mérsékelte. Míg a sokféle elemből összealkotott *Hazaifüi Magyar Társaság* összeolvasztotta volna az akadémiák két alaptípusát, most egységes, megvalósítható szervezetet iparkodott teremteni: nyelvművelő akadémiát.

Maga a röpirat s a benne lefektetett eszmék olyan ismeretek, hogy részletes elemzésre nem tarthatnak számot.²⁾ Inkább mint műalkotást vizsgálom s megkeresem azt a talajt, a melyből kisarjadt.

A *Jámbor Szándék* tulajdonképen szónoki mű. Olvasásra van ugyan szánva s nem előadásra, de formája, arányos tagoltsága, közvetlen hangja s az elocutiója, mely BESSENYEI egyéb írásaihoz képest mesterinek mondható, a szónoklatok magasságára emeli. A bevezető rész az akadémia szükségességének megokolása, azoknak a gondolatoknak rövid, rendszeres foglalata, melyeket a magyar tudományosság elmaradottságáról, s a magyar nyelv szomorú állapotáról s e bajok orvoslásáról más munkáiban elszórtan megtalálunk. A befejezés a magyar főurakhoz intézett hangulatos, sőt érzelmes allocutio: az ő kezükbe van letéve a magyar tudós társaság sorsa; bölcsességüket és tehetőségüket fordítsák az ország javára és eszközöljék ki a királytól az engedelmet, hogy az ország pénzén, az ő támogatásukkal egy tudós magyar társaság felállíttassék.

¹⁾ *Egy magyar Társaság iránt való Jámbor Szándék.* Béts, Hummel János Dávid betűivel 1790.

²⁾ L. ZÁVODSZKY KÁROLY monographiáját (*Bessenyei György*, Pest, 1872.), a mely kimerítően ismerteti a *Jámbor Szándékot*. (Id. m. 124—128. l.)

A tulajdonképeni akadémiai tervezetet a dolgozat közepe foglalja magában. Rövid s nem tagolja szét alapszabályszerű pontokba, mint a korábbi. Nem kidolgozott javaslat, hanem csak vázlat; nem megvalósításra, hanem eszmeébresztésre, érdekkeltetésre van szánva. Vázlatosságaért pótolja kárunkat rendszeresége. Látszik, hogy komoly megfontolás gyümölcse. Synthetikusán összefoglalja egy kerek egységbe eszméit, a melyek mögött a ki nem fejezett gondolatok egész tömege lappang. A *Tudós Magyar Társaság* terve, mert ez lett volna az új intézet czíme, új gondolatokat nem igen tartalmaz, s majd minden eszméje föltalálható abban a két forrásban, a melyből fakadt. Ez a két forrás a *Hazafiúi Magyar Társaság* terve s az *Académie Française* szervezete, a melyet maga BESSENYEI is mintaképének jelöl. Az alábbiakban pusztán e kettős kapcsolat megvilágítására töreksem.

A *Tudós Magyar Társaság* kifejezett célja, hogy «Nyelvünket minden tudva levő dolgokra ki terjeszsze, annak szöllásának formáit ki pallérozza, vagy újakat is, a' dolgoknak és a' Nyelvnek természetéhez alkalmaztattakat találjon,»¹⁾ egy szóval a nyelv-művelés, ha nem is szószerint, de lényegileg az *Académie Française* alapszabályai értelmében fogalmazva.²⁾ BESSENYEI ezáltal látszólag szűkebb térre szorította az akadémia működését, a tudományok műveléséről, mely az előbbi társaság főhivatásának látszott, nem emlékszik meg most a cél kitűzésénél. A mint azonban az előbbi terv szelleme ráczáfolt a betűjére, mert a magyarságot fontosabb követelésnek tartotta, mint a tudományosságot, itt is már az akadémia czímében olvasható *Tudós* szó, valamint az az intézkedése, hogy a tagok választásánál minden tudományszak képviselőjére ügyeljenek,³⁾ jelzi,

¹⁾ *Jámbor Szándék*, 29. l.

²⁾ Az *Académie Française* alapítólevelének megfelelő részei: «... la Langue Française qui jusques à present n'a que trop rassenti la negligence de ceux qui l'eussent pû rendre la plus parfaite des modernes, est plus capable que jamais de la devenir... pour rendre le langage Française, non seulement elegant, mais capable de traiter tous les Arts & toutes les sciences». Az 1635 jan. 6-án kelt alapítólevélből. Közölve PELISSON id. m. 21—24. l.

³⁾ *Jámbor Szándék*, 33. l.

hogy BESSENYEI hű maradt régebbi fölfogásához, s a tudományoknak magyar nyelven való terjesztését a nyelv kiművelésével egyenrangú föladatnak tekintette. A Társaság célját tehát BESSENYEI a *Hazafiúi Magyar Társaság* vezető gondolata alapján, de az *Académie Française* hivatásához alkalmazva állapította meg.

Az új akadémia föadatait viszont szinte módosítás nélkül az *Académie Française*-ről másolta. Négy munkát kíván: 1. szótár és nyelvtan készítését; 2. a magyar nyelven írt könyvek rendszeres bírálatát; 3. jutalmak kitűzését; 4. a jutalmazott s egyéb munkák kinyomatását. Mind a négy föadat ott szerepel a francia akadémia munkakörében.

A nyelv teljes kincsét összegyűjtő szótár régi vágya volt minden művelt nemzetnek. Azt tartották róla, hogy a nyelvkincs teljessége által nélkülözhetetlen segédeszköze minden tudományos munkáságnak és haladásnak, másfelől azért, hogy kirekeszti a korcs szavakat, a jóknak meg közli helyes alakját és összeállítja a nyelv szólásait, szigorú őre a nyelvhelyességnek. E törekvés Európában szinte egyidejű a tudományok újjáébredésével és az irodalmi nyelvek megalakulásával. Abban a korban, a mikor a nyelvi törvényszerűségeket föl nem ismerve, általánosan elfogadott szabályokról nem is álmodva, az önkényes, tudattalan nyelvhasználat zavart és bizonytalanságot szült az írás módjában, mindenhol egyformán óhajtottak egy normatív szókönyvet. A sorra megalakuló akadémiák első kötelességüknek tartották ennek a várakozásnak megfelelni, s életük első tizedei e munkában teltek el.¹⁾ A francia akadémia még formális megalakulása előtt, 1634-ben, magára vállalta a szótár elkészítését s VAUGELAS vezetése alatt nyomban (1639) hozzá is látott,²⁾ igaz, hogy épen hatvan esztendő múlva, 1694-ben adhatta csak ki *Dictionnaire*-jét. BESSENYEI tehát csak a tudományos közszellemnek s az *Académie Française* példájának engedett, mikor akadémiája föadatainak élére a magyar szótár elkészítését állította.

¹⁾ Így a firenzei *Accademia della Crusca* az olasz, a madridi *Academia Castellana* a spanyol nyelv szókincsét gyűjtötte össze. Az előbbi majd negyven esztendeig dolgozott rajta.

²⁾ L. PELISSON id. m. 82. l.

Szintén már kezdettől fogva az akadémiák hatáskörébe utalta a közfelfogás a nyelv tudományos grammatikájának megszerkesztését. A mint az akadémiai szótár a szókincs, akként az akadémia grammatikája a nyelv rendszerének őre. Megakadályozza az elfajulást, szabályozza a helyesírást s vitás kérdésekben eligazítja a habozót. Ismeretesek azok a szenvedélyes vitatkozások, melyek az ilyen nagyszabású grammatika haszna, lehetősége és elkészítésének módja fölött a francia akadémia tagjait, sőt mondhatni az egész francia közvéleményt évtizedeken keresztül izgalomban tartották.¹⁾ Természetes, hogy a francia akadémia nyomán BESSENYEI is a szókönyv után nyelvtan szerkesztésére kötelezte az akadémiát.

BESSENYEI mind a két föladathoz egy-egy érdekes újítást csatolt. A szótárra vonatkozólag azt a ma már különösen hangzó óhajt, jobban mondva parancsot akarta elfogadtatni, hogy senkinek se álljon jogában olyan szót használni írásaiban, a mely nem található az akadémia szótárában. Hogy ez a követelés nemcsak naiv és tudománytalan, hanem kivihetetlen is, (mi lehetett volna a sanctiója?) azt fölösleges fejtegetni, de vegyük tekintetbe irodalmi viszonyaink akkori fejletlenségét és gondolkunk arra, hogy még a XIX. század elején is törvényhozási úton akarták eltiltani KAZINCZY nyelvújító igyekezeit! Másik újítása azonban észszerű. Az íróknak és tudósoknak szánt nagy grammatikán kívül akart egy másikat, kisebbet és népszerűt szerkeszteni az iskolák számára.

Új jelenség, mely eddig nem szerepelt BESSENYEI akadémiai terveiben, a jutalmak kitűzése. Most is inkább csak odavetett gondolat, mint meggondolt és kidolgozott javaslat. Még a pályamunkák tárgykörét s a jutalmazás módozatait sem állapította meg. Eredetét minden esetre abban a két pályadíjban kell keresni, melyet az *Académie Française* 1671 óta

¹⁾ V. ö. SAINT PIERRE abbénak két discoursját, melyet ebben a kérdésben 1714-ben tartott (olvasható PELISSON id. m. a szöveg előtt leryomatva), tehát hetven esztendővel azután, hogy CHAPELAIN az akadémia egy előzetes ülésén a nyelvtan készítését is az akadémia legsürgősebb rendű teendői közé sorolta (1634 márcz. 20-án). L. erre vonatkozólag PELISSON művét (*Histoire de l'Académie Française*, 18. l.)

BALZAC hagyományából évenként kihirdetett, az egyiket prózai, a másikat költői munkára.¹⁾

A másik két feladatot, melyek az *Académie Française* szervezetében szintén föllelhetők, már ismerjük BESSENYEI régebbi törekvéseiből. A kiadandó könyvekre nézve itt sem ad bővebb utasításokat, de annyit megérthetünk szűkszavú fogalmazásából, hogy a kiadásokat nem akarta valamilyen meghatározott tudománykörre vagy éppen a nyelvművelésre korlátozni. A bírálatokra vonatkozólag már van újítása, a mely egyformán haladást jelent mind a maga, mind a francia akadémia régebbi álláspontjához képest. Az akadémia ítélőszéke elé kíván ugyanis minden magyar munkát vonni, s a pusztá, formális kritikák helyett olyant követel, melyből az író okul, a közönség tájékozódik, s a mely dicséretével fölébresztvén az írói ambíciót, a magyar tudományos élet fölvirágoztatására első rangú fontosságú. Jól tudjuk, hogy olyan várákozás ez, a melyet — bár a XVIII-ik században általan hozzáfűztek az ideális kritikához — az élet nem igazol, mégis kétségtelen, hogy termékeny gondolat volt, s egyike BESSENYEI legvilágosabban kifejtett okoskodásainak. A bírálatokhoz kapcsolva még egy érdekes gondolatot vet föl: el kellene rendelni, hogy minden nyomtatásban megjelent műből három vagy négy példány illesse az akadémia könyvtárát. A köteles nyomdatermékek követelésének, úgy tudom, ez az első nyoma hazánkban.

A tagokra vonatkozólag BESSENYEI nem lép föl kész javaslattal. Olyan kérdésnek tartotta, mely csak később lesz alkalmoszerű, ha majd az eszméjét konkrét javaslat alakjába öltözteti. Ismétli a *Hazaifüi Magyar Társaság* legfontosabb követelését: a tagok választását pusztán a való érdem irányítsa, felekezeti, társadalmi, földrajzi (Erdély!) tekintetek ne zavarják. Vannak újszerű óhajtásai. Hogy a választás valóban a legérdemesebbet érje, írásos versenyvizsgálat alapján kívánja eszközölni. A figyelmét e tetszetős módra valószínűleg a pesti egyetem irányította, a hol az egyetemi tanszékek betöltésénél a jezsuita rend eltörlése óta többször fordultak ehhez az eljáráshoz.²⁾ A szótár ked-

¹⁾ A pályakérdések szabályai olvashatók u. o. 204—206. l.

²⁾ P. o. 1775-ben és 1777 ben. PAULER id. műve 91. és 122. l.

véért ajánlotta, hogy a tagokat az ország különféle részeiből válaszzák: így mindegyik magával hozván nyelvjárásának sajátos szavait és szólásait, nagy mértékben gyarapszik a szótár anyaga. Végül nagy haladás nyilvánul abban, hogy bár a tagok számát nem állapította meg,¹⁾ most már nem bízta a véletlenre a társaság összeállítását, hanem megszabta, hogy minden tudomány-szakra két-három tudós választassék. Ez a pont, az egyetlen, mely nem az *Académie Française*, hanem az *Académie des Sciences* szervezetéből került a magyar tervezetbe,²⁾ sokkal fontosabb, mint a milyennek látszik: ez tette volna BESSENYEI társaságát valóságos tudományos akadémiává, a magyar tudományos élet méltó képviselőjévé. A tagok számára fizetést is követelt, sőt «különös jussokat» is, a min valószínűleg olyan kiváltságokat kell érteni, a milyenekben a francia akadémia tagjainak volt részük.³⁾

Az új társaság szervezetén maga BESSENYEI is rendkívül gyorsan keresztül siklik. Nem is volt egyéb, mint az *Académie Française* szervezetének hű másolata. Csak kétféle tisztviselőt ismert, mint mintaképe: az elnököt vagy igazgatót (præses vagy director), a ki hivatalát francia mintára csak rövid időre, egy negyed évre bírta,⁴⁾ s az állandó titkárt (secretarius). A gyűlésekre vonatkozólag egyelőre nem kívánt többet, mint hogy helyük és idejük pontosan meg legyen állapítva.

A mit ezeken kívül fejteget a *Júmbor Szándék*, annak nincs nagyobb jelentősége. Részint nem eléggé tisztult eszmék az addigi magyar irodalom eredeti és fordított munkáiról, részint szépen elgondolt remények a fölláltandó akadémia hasznáról, reális és utopistikus elmélkedések keverékei (a tudományok elterjedése és a nemzeti szellem fölébredése; az emberek belső érté-

¹⁾ Úgy látszik, s igen helyesen, a négyféle tagság intézménye az *Académie Française* mintájára a magyar társaságból is elmaradt volna.

²⁾ Ép így két-három képviselője volt minden tudományszaknak az *Académie des Sciences*ban. L. föntebb.

³⁾ A francia akadémikusoknak az alapító levélben biztosított kiváltságait l. PELISSON id. m. 23—24. l.

⁴⁾ Az *Académie Française* directeurjét két hónapra választották, de néha meg is hosszabbították hivatala tartamát. Kanczellári (chancelier) méltóságot nem ismert BESSENYEI tervezete.

kének kinyilvánulása; a *Corpus Juris* magyar tolmácsolása; a magyar könyvek elterjedése külföldön s a nemzeti közvagyon gyarapodása).

Ha a *Hazafiúi Magyar Társaság* jelentősége a realitásában rejlett, a *Tudós Magyar Társaságé* a tervezet rendszerességében és megvalósítható voltában állott. Rendeltetése a magyar nyelv kiművelése lett volna, de mivel ezt más uton, mint a tudományok ápolása által nem lehet megvalósítani, egyszerűs mind a tudományok elterjedését is szolgálta volna, s ezzel végső célját, a magyar műveltség emelését. Ebben a mozzanatban ismerszik fel az igazi BESSENYEI és az az élethivatás, a melyre magát szánta: szolgálni a hazáját, az egyetlen módon, a mely rendelkezésére állott, anyanyelvének kiművelésével, a magyar kultúra fölemelésével.

A *Jámbor Szándék* élete rövid és szomorú volt. BESSENYEI leküldte kéziratát — úgy látszik — Pozsonyba, de a nyomdász (Landerer?), bár vállalkozott a kiadására, nem nyomatta ki. Valószínűleg azért, mert BESSENYEI idő közben elvesztette bécsi állását, s a kiadó nem bízott abban, hogy a császár kegyét elvesztett BESSENYEI munkája kapós lesz. BESSENYEIT pedig eleinte az a keserves küzdelem, melyet a megélhetésért folytatott, később pedig, mikor eladósodva, hitében megtörve visszavonult falujába, a teljes lelki dermedtség megakadályozta, hogy műve kinyomatását sürgesse.¹⁾ Szerencsére RÉVAI MIKLÓS, a kiben a hazafias érzés, anyanyelvének és a tudománynak szeretete ép olyan lelkesedéssel buzgott, mint BESSENYEIBEN, megszerezte az «elnyomatott, írójától elhagyatott» kéziratot s 1790-ben a *Hadi Történetek* áldozatra kész szerkesztőinek költségén kinyomatta.²⁾ Az alkalom igen jól volt megválasztva s megfelelt egészen BESSENYEI szellemének: az 1790-iki országgyűlés, 26 év után az első, összegyűjtötte országunk nagyjait, a kikhez a *Szózatot* BESSENYEI intézte. Ha volt reménység, hogy az eszme tette érdek, e pillanat mintegy arra látszott hivatottnak. Sőt a lelkes RÉVAI

¹⁾ Azt hisszük, ez volt a kézirat lappangásának oka, nem pedig az, a mit RÉVAI a kiadás előszavában (12. l.) említ. Szerinte a nyomdász attól félt, hogy a BESSENYEITől ajánlott akadémiai nyomda veszélyezteti a könyvkiadók üzleteit.

²⁾ *Jámbor Szándék*, ajánlás és előszó.

mesterének nemcsak kéziratát, hanem eszméjét is fölkarolta. Maga is készített egy akadémiai tervezetet,¹⁾ benyújtotta a nádorhoz, a ki az országgyűlés elé juttatta. A törvényhozók foglalkoztak is a kérdéssel, de az 1791: LXVII. törvényezikk *Proiectum erigendæ Academiæ Scientiarum* czím alatt a tanügyi bizottsághoz utasítván, egy emberöltőre újra elaltatta a tudományos akadémia tervét.

Az eszme megpendítője, BESSENYEI, ezalatt pusztakovácsi «haldokló, kietlen magánosságban, könnyeit törülgetve szeméről, életének hanyatlását panaszolva»,²⁾ fásult közönnnyel élte üres napjait. A mikor szívének fagyasztó közönye fölengedett, s újra tollat fogott, hogy lelkének nemes érzelmeit, magasztos gondolatait leírja — noha jól tudta, hogy a cenzúra meg fogja akadályozni eszméi elterjedését — föléledtek régi emlékei, régi törekvései, közöttük az akadémia gondolata, melytől azelőtt olyan sokat várt, s a melyen annyi szeretettel csüngött. Gondolatvilágának ez az integráns része ekkor is a régi kapcsolatban merül fel előtte, s a szükségességébe vetett ugyanazzal a hittel, de a csalódott, kiábrándult ember keserű lemondásával írja 1804-ben: «A Magyar Nemzet... Tudományba, Mesterségben, vitézségben, ha foglalja magát, mindent meg halad. És ha ezekben rész szírint hátra marat, innen az Angluson, Németen, Frantzián annak nem erőtlensége az oka, hanem az, hogy ara eszközök és módok nintsenek kezében. Meg van már mondva, hogy idegen nyelveken, míg a magáét fel nem emeli, egy Nemzet se lesz tanult e Világon; soha sem is volt. Mongy egy példát ere, az emberi emlékezetben, e földnek minden Nemzettségei közöt? Mig Magyar Akademia nem lesz mint másut, mormolhattuk az idegen nyelveket, de a Magyar elmét, közönségesen, sorsának éjtszakájából fényes napiára fel nem hozzuk... Az Akadémiára, Királyi vágyódás, akarat, pénz, és tudósok kívántatnának meg... haj! haj! el nyomja az embert az álom, ásitás, az ilyen unalmas dolgok közt, mellyek ugy is valósággal tsak álmodta és üres sohajtásokra tartoznak.»³⁾

¹⁾ *Planum erigendæ eruditæ Societatis Hungariæ, Viennæ, 1790.*

²⁾ A *Természet világa* czímű művének az olvasóhoz intézett előhangjában (BOKOR JÁNOS kiadása a *Régi Magyar Könyvtárban* 29. l.)

³⁾ *Magyar Országnek Törvényes Állása*, kézirat id. helyen 119—121. l

Még egyszer fölemeli ezután, utoljára, szavát. Mikor meghallja, hogy a királytól is pártolt katonai akadémiára (a későbbi Ludovika-akadémiára) az ország nagyjai versenyezve áldoznak óriási összegeket, azok, a kiktől ő hasztalan remélte egy tudományos akadémia föllállítását, fájdalomtól elszorult szívvel veti papírra a következő sorokat: «A hol a Nemzetnek születet nyelvén minden tudomány ki terjed, ot az egész ország változik tanuló házzá és Akademiává. E kellene. Egy tizenhét személyből álló Akademiát fel állítani, kiket tsak azért fizetnének hogy deákot, Frantziát, Németet, görögöt fordítsanak Magyarra, és könyveinket szaporítsák többet tenne az ország elméjének fényére mint ezer iskola, melylyel tsak az utat mutatták meg mere meny, 's azzal ot hagynak magadra. De, az olyan Akademiára nem adnak mely a természetet szelédítvén, fenéségből vetkezteti ki, hanem olyan iskolára adakoznak inkább, mellyet katonai tudománynak neveznek, hol az öldöklésnek égetésnek mesterségét tanulják. Tudom hogy szükséges a fegyver de még szükségeseb az olyan eszköz, mely vérontó képességét kezéből ki veszi, és szegre akasztja: vagy ha vérengszik is, embersége által onnan veszedelmét enyhíti.»¹⁾

V.

A néma szózatot nem hallhatta meg senki. Elnémult nemsokára az ajak is, mely hangoztatta. De nem örökre. Az eszme, a mint BESSENYEI pár évvel halála előtt megjósolta, nem vész el együtt a testtel: «Valaki hazájának nyelvét emeli, nemzetének érdemét teszi ragyogó fénybe . . . Én legalább a maradékokra kiáltok ezer esztendő múlva is ki sírombul, hogy életemnek minden idejét, tárgyamnak áldoztam föl...»²⁾ Sirjából valóban kilépett, túlélte őt az a szeretet, melylyel akadémiai eszméjéhez ragaszkodott. Élt és működött az eszme összes harcosaiban, a kik az első utódtól, RÉVARTÓL kezdve az utolsóig, SZÉCHENYIIG, egy magyar tudóstársaság föllállításán

¹⁾ *Beszéd az országnak Targyáruul*, kézirat id. helyen, 20—21. l.

²⁾ U. o. 17. l.

buzgólkodtak.¹⁾ És mikor a legnagyobb magyarnak sikerült megvalósítani BESSENYEI szándékát, azokban a munkálatokban, melyekkel a huszonöttagú választmány 1828. márcz. 15-től ápr. 7-ig az akadémia föllállítását előkészítette, nemcsak BESSENYEI eszméje kelt új életre, hanem tervezete is, az a javaslat, melyet *Jámbor Szándék* címmel főntebb ismertettünk. Befejezésül meg akarom mutatni, hogy az előkészítő választmány munkálata valójában nem más, mint BESSENYEI szózatának részletesebb kifejtése.

Természetesen azt nem lehet eldönteni, mi került közvetlenül BESSENYEI röpiratából az 1828-iki Alaprajzba és Rendszabásokba. RÉVAI kiadása óta a *Jámbor Szándék* közkézen forgott, s mindazok, a kik akadémiai tervekkel foglalkoztak, ismerték és kiaknázták. Javaslatai átmentek a köztudatba, másfelől maga is a francia akadémiai szervezetét tartván szem előtt, az 1828-iki munkálatok szerkesztői merithettek az eredeti forrásból is, mikor látszólag BESSENYEI nyomdokain jártak. Hogy azonban föltűnően sok a közös vonása ennek a két, egymástól majd egy félszázada távolában készült tervezetnek, az kétségtelen.

A szervezetük természetesen egészen más. A félszázad BESSENYEI odavetett gondolatát kifejtette és kifejlesztette, az utódok sokat tanultak, gyakorlatiabbak voltak, mint a XVIII. század hátortalan álmodozója, de a társaság neve és célja ugyanaz maradt. Sőt az az ingadozás, mely a cél kitűzésében nyilvánult, nemcsak pontosan megfelel annak a kissé zavaros fogalmazásnak, melyre a *Jámbor Szándék* tárgyalásánál utaltunk, hanem nézetünk szerint egyenesen annak a megalkuvásnak következménye, a melyre BESSENYEI a tudomány és nyelv-művelés kedvéért lépett. Az alapszabályok 1. §-a szerint «A' magyar tudós Társaság a' tudományok és szépművészségek minden nemeiben a' nemzeti nyelv kimíveltetésén igyekszik egyedül», szóról-szóra BESSENYEI gondolata: a tudományok ápolása által

¹⁾ Az első dolgozat, mely az akadémia életét főbb vonásaiban megrajzolta (*Magyar Tudós Társaság Története*) — az országgyűlési tárgyalásokat is beleértve — DÉCSI SÁMUEL javaslatán kezdve tizenegy mozzanatról emlékszik meg. (L. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, I. k. [1833] 31—47. l.)

eszközölni — s ez az igazi cél — a magyar nyelv kiművelését. De valamint BESSENYEI társaságát *Tudós Társaságnak* nevezvén végső célul tulajdonképen a tudományok elterjesztését, a közműveltség emelését tekintette, akként az Akadémia alaprajza az alapszabályokkal látszólag érthetetlen ellentétben szintén megfordítja a sorrendet: «A' magyar tudós Társaságnak egyedül csak az van téve céljává, hogy munkálódása által hazánkban a' tudományok és szép művészségek honni nyelven műveltessenek; 's viszont ezek által a' nyelv maga, csinosulást, fennséget és bővülést nyerjen: ekképen pedig a' nemzeti elme és lélekerő szép és hasznos tudományok által időről időre kifejtve, saját fényében és méltóságában örök időkig fennálljon.¹⁾» A tudományok művelése tehát a tulajdonképeni cél, s a nyelv bővülése, csinosodása csak ennek következménye.²⁾

Ha más egyező mozzanat nem volna a két akadémia, a tervezett és megvalósult között, mint a cél ezen sajátzerű fogalmazásának föltűnő egyezése, már ez is igazolná, hogy SZÉCHENYI és BESSENYEI akadémiaját mint ugyanazon törekvés két fázisát tekintsük, hiszen ez teszi a lényegüket. De az egyezés fölismerhető tovább is, a két intézet munkakörében. Anynyira, hogy az új akadémianak pontokba szedett munkálatai, úgy a mint az Alaprajz fogalmazza, az utolsónak, az ötödiknek kivételével — a melynek különben sem volt sok értelme és nem is valósult meg soha — egészen a BESSENYEI kitűzte feladatokat tartalmazzák: 1. szótár és nyelvtan készítésével a magyar nyelv kiművelése; 2. eredeti és fordított munkák kibo-

¹⁾ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, I. k. [1833] 101. l.

²⁾ A két föladatnak, a nyelvművelésnek s a tudományok ápolásának, ez az összevegyítése még később is sok zavarnak lett a forrása. Csak azokra a vitákra utalok, melyek a 40-es években az Akadémia falain kívül és belül lefolytak, p. o. CSATÓ PÁL támadására — a ki az Akadémiát megrotta, hogy a tudományok művelésében túlmént a megszabott határon — s TELEKI JÓZSEF gróf védelmező iratára, melynek czíme tájékoztat már írója fölfogásáról: *Az Akadémia csak nyelvművelő társaság-e?* (Megjelent a *Társalkodó*, IX. 1840. 7. számában.) A kérdés olyan fontosnak látszott, hogy TELEKI gróf az Akadémia 1843-iki nagygyűlését épen annak a kérdésnek fejtegetésével nyitotta meg, hogy a magyar tudóstársaság nem szépirodalmi, hanem tudományos intézet. (L. a vitákra vonatkozólag VÁLLAS id. művét [*Tudós Társaságok körül*] 49—53. l.)

csátása; 3. a Magyarországon megjelent munkák bírálata;¹⁾ 4. jutalomkérdések kitűzése. A tudományos szellem fölébredése és a tudományos buzgalom föllendülése következtében BESSENYEI szükségzavú utasításai itt természetesen kibővültek és mélyültek, de a mint az Alaprajz a szótár szükségességét megokolja, a fordítások fontosságát hangoztatja s a bírálatok útját-módját kijelöli, hasznukat kiemeli: az nyilvánvalóan magán viseli az első tervezet bélyegét.

Íme a szálak, a melyek SZÉCHENYI *Magyar Tudós Társaságát* hozzáfűzik BESSENYEI *Tudós Magyar Társaságához*.

¹⁾ Az Alaprajz nem mondja nyíltan ki, de a szövegből érthető, hogy ez a pont csak a magyarországi munkákra vonatkozik, viszont nem korlátozza a bírálatot, mint BESSENYEI, a magyar nyelvűekre.

irodalom között. 20 f. — V. *Barna F.*: Néhány ősműveltségi tárgy neve a magyarban. 60 f. — VI. *Télffy*: Rankavis Kleon új-görög drámája. 60 f. — VII. *Imre S.*: A nevek uk és ük személynagairól. 40 f. — VIII. *Ballagi M.*: Emlékezés Székács József t. tag fölött. 40 f. — IX. *Vámbery*: A török-tatár nép primitív kulturájában az égi testek. 20 f. — X. *Volf Gy.*: Bátori László és a Jordánszky-codex bibliortidítása. 20 f. (1877—1879.) — **XIII. k. I. Dr. Ábel J.**: Corvin-codexek. 1 K 20 f. — II. *Barna F.*: A mordvaiak pogány istenei s ünnepei szertartásai. 1 K. — III. *Dr. Genetz A.*: Orosz-lapp utazásomból. 40 f. — IV. *Gr. Zichy Á.*: Tanulmány a japáni művészetről. 2 K. — V. *Szász K.*: Emlékezés Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. 20 f. — VI. *Hunfalvy P.*: Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. 40 f. — VII. *Mayer A.*: Az ugynevezett lágy aspiráták phonetikus értékéről az ó-indben. 1 K 20 f. — VIII. *Dr. Ábel J.*: Magyarországi humaniták és a dunai tudós társaság. 1 K 60 f. — IX. *Dr. Pozder K.*: Ujperzsa nyelvjárások. 1 K. — X. *Imre S.*: Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. 60 f. (1879—1880.) — **IX. k. I. Budenz J.**: Emlékezés Schiefner Antal k. tag felett. 20 f. — II. *Gr. Zichy Á.*: A Boro-Budur Jáva szigetén. 80 f. — III. *Ballagi M.*: Nyelvünk újabb fejlődése. 40 f. — IV. *Vámbery*: A hunnok és avarok nemzetisége. 60 f. — V. *Hunfalvy P.*: A Kún- vagy Petrarka-codex és a kúnok. 60 f. — VI. *Szász K.*: Emlékezés Lewes Henrik György külső tag felett. 10 f. — VII. *Barna F.*: Ős vallásunk főistenei. 80 f. — VIII. *Dr. Ruzsicska K.*: Schopenhauer æsthetikája. 20 f. — IX. *Barna F.*: Ős vallásunk kisebb isteni lényei és áldozat szertartásai. 60 f. — X. *Dr. Kont I.*: Lessing mint philologus. 60 f. — XI. *Bogisich M.*: Magyar egyházi népelemek a XVIII. századból. 1 K. — XII. *Simonyi*: Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. 40 f. (1880—1881.) — **X. k. I. Simonyi**: A jelentéstan alapvonalai. 60 f. — II. *Heinrich G.*: Etzelburg és a magyar hűnmonda. 40 f. — III. *Hunfalvy P.*: A M. T. Akadémia és a szuomi irodalmi társaság. 40 f. — IV. *Joannovics*: Értjük meg egymást. 60 f. — V. *Ballagi M.*: Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. 20 f. — VI. *Dr. Pecz V.*: Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. 1 K 20 f. — VII. *Szász K.*: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — VIII. *Bogisich M.*: Canticone et Passionale Hungaricum. 60 f. — IX. *Jakab E.*: Az erdélyi hirlapirodalom története 1848-ig. 1 K. — X. *Heinrich G.*: Emlékezés Klein Lipót Gyula kultag felett. 80 f. — XI. *Bartalus*: Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. 80 f. — XII. *Bánoczi J.*: A magyar romantícismus. 20 f. — XIII. *Bartalus I.*: Újabb adalék a magyar zene történelméhez. 80 f. (1882.) — **XI. k. I. Hunfalvy P.**: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? 40 f. — II. *Télffy*: Újgörög irodalmi termékek. 80 f. — III. *Télffy*: Középkori görög verses regények. 60 f. — IV. *Dr. Pozder K.*: Idegen szók a görögben és latinban. 1 K. — V. *Vámbery*: A csuvasokról. 60 f. — VI. *Hunfalvy P.*: A számlálás módjai és az év hónapjai. 40 f. — VII. *Majláth B.*: Telegdi Miklós mester magyar catechismusa 1562-ik évből. 20 f. — VIII. *Dr. Kiss I.*: Káldi György nyelve. 1 K. — IX. *Goldziher*: A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — X. *Barna F.*: Vámbery Ármín «A magyarok eredete» című műve néhány főbb állításának bírálata. 1 K 20 f. — XI. *Ballagi M.*: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 40 f. — XII. *Vámbery*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. 60 f. (1883—1884.) — **XII. k. I. Dr. Kont I.**: Seneca tragédiái. 1 K 20 f. — II. *Dr. Nagy S.*: Szombatos codexek. 60 f. — III. *Szász B.*: A reflexiv és valláserkölosi elem a költészetben s Longfellow. 60 f. — IV. *Kúnos és Munkácsi*: A belviszonyragok használata a magyarban. 1 K. — V. *Vámbery*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. 1 K. — VI. *Volf Gy.*: Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 1 K. — VII. *Thury J.*: A kasztamuni-i török nyelvjárás. 1 K. — VIII. *Télffy*: Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. 40 f. — IX. *Kálmány L.*: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. 40 f. — X. *Brassai*: A mondat dualismusa. 1 K 20 f. — XI. *Gr. Kuun G.*: A kunok nyelvről és nemzetiségéről. 80 f. — XII. *Ábel J.*: Isota Nogarola. 1 K. (1884—1885.) — **XIII. k. I. Heinrich G.**: Kudrun, a monda és az eposz. 80 f. — II. *Barna F.*: A votják nép multja és jelene. 60 f. — III. *Goldziher I.*: Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. 80 f. — IV. *Ábel J.*: A homeroszi Demeter-hymnusról. 1 K. — V. *Barna F.*: A votjakok pogány vallásáról. 40 f. — VI. *Szarvas Gábor*: A régi magyar nyelv szótára. 20 f. — VII. *Budenz J.*: Egy kis viszhang Vámbery Ármín ur válaszára. 40 f. — VIII. *Szily K.*: Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. 20 f. — IX. *Bogisich M.*: Szegedi Lénárt énekeskönyve. 1 K. — X. *Joannovics*: Szőrendi tanulmányok. I. rész. 60 f. — XI. *Pecz V.*: A kisebb görög tragikusok tropusai. 20 f. — XII. *Télffy*: Heraclius. Rankavis Leon hellén drámája. 60 f. (1885—1886.) — **XIV. k. I. Ábel J.**: Az ó- és középkori Terentius biographiák. 80 f. — II. *Joannovics*: Szőrendi tanulmányok.

II. rész. 80 f. — III. *Barna F.*: A mordva nép házassági szokásai. 60 f. — IV. *Télfi*: Jelentés ujhellén munkákról. 60 f. — V. *Kálmány L.*: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. 20 f. — VI. *Putnoky M.*: Etymologicum magnum Romaniae. 40 f. — VII. *Simonyi*: A magyar szótók. 60 f. — VIII. *Simonyi*: A nyelvújítás történetéhez. 40 f. — IX. *Brassai*: Szórend és accentus. 80 f. — X. *Télfi*: Három francia hellenista és a volaptik. 40 f. — XI. *Némethy G.*: Euhemeri reliquiæ. 1 K 20 f. — XII. *Vikár B.*: Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern stenographiával. 80 f. (1887—1889.) — XV. k. I. *Dr. Schreiner M.*: Az iszlám vallásos mozgalmak az első négy században. 60 f. — II. *Haraszti*: André Chénier költészete. 3 K. — III. *Simonyi*: Kombináló szóalkotás. 80 f. — IV. *Hunfalvy P.*: Az aranyosszéki mohácsi nyelvemlékek. 30 f. — V. *Zichy A.*: Psychiatria és politika. 20 f. — VI. *Télfi*: Ujabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. 1 K 20 f. — VII. *P. Theurewk E.*: A magyar zene tudományos tárgyalása. 40 f. — VIII. *Asbóth O.*: A hangsúly a szláv nyelvekben. 1 K 60 f. — IX. *Simonyi*: A nyelvújítás és az idegenszerűségek. 1 K 20 f. — X. *Télfi*: Kisfaludy Károly «Mohács»-a görögül. 80 f. — XI. *Dr. Kégl S.*: Tanulmányok az újabkori persa irodalom történetéből. 3 K. — XII. *Gróf Kuun G.*: Ujabb adatok a kún Petrarca-Codexhez. 30 f. (1889—1892.) — XVI. k. I. *Finály*: A besztercei szöszedet. 4 K. — II. *Goldziher I.*: A pogány arabok költészetének hagyománya. 1 K 20 f. — III. *Asbóth O.*: A szláv szók a magyar nyelvben. 90 f. — IV. *Pecz V.*: Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. 60 f. — V. *Télfi*: Új-görög munkák ismeretése. 40 f. — VI. *Télfi*: Két új-görög nyelvtan magyarul és a mai görög verstan. 40 f. — VII. *Szamota I.*: A Murnelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1 K. — VIII. *Hegedüs I.*: Guarinus és Janus Pannonius. 1 K 60 f. — IX. *Dr. Kúnos I.*: Kisázsia török dialektusairól. 90 f. — X. *Hegedüs I.*: Dicsének Jacobus Ant. Marcellusra. Irta Janus Pannonius. (1892—1897.) — XVII. k. I. *Dr. Mahler*: Egyiptologiai tanulmányok a chorologia köréből. 30 f. — II. *Kúnos*: Naszreddin hodsa tréfái. 3 K. — III. *Kégl S.*: A perzsa népdal. 90 f. — IV. *Melich J.*: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? 1 K 20 f. — V. *Kozma F.*: Brassai Sámuel mint æsthetikus és műkritikus. 2 K. — VI. *Dézi L.*: Sz. Agoston reguláinak magyar fordítása Cælius (Bánffy) Gergelytől. 2 K. — VII. *Vadnai*: Czakó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. 30 f. — VIII. *Gyomlay*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. 1 K 20 f. — IX. *Mahler*: Adalékok az egyiptomi nyelvhez. 60 f. — X. *Id. Szinnyi J.*: Az első magyar bibliographus. 60 f. (1898—1901.) — XVIII. k. I. *Gyomlay*: Bölcs Leo Taktikája mint magyar történelmi kútforrás. 1 K. 20 f. — II. *Katona L.*: Temesvári Pelbárt Példái. 1 K 20 f. — III. *Némethy G.*: A római elegia viszonya a göröghöz. 48 f. — IV. *Thúry J.*: A «Behdset-ül-Lugat» csatatáj szótár. 1 K 20 f. — V. *Katona L.*: Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban. 1 K 60 f. — VI. *Dr. Cserép J.*: Határidőszámítás a rómaiaknál. 40 f. — VII. *Thúry J.*: Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. 1 kor. — VIII. *Szilasi M.*: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. 1 kor. — IX. *Kégl S.*: Szenáji. 3 kor. — X. *Katona L.*: A Teleki-codex. 1 kor. 60 f. — XIX. k. I. *Bayer*: Egy magyar Eszther-dráma. 60 f. — II. *Haraszti*: A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. 1 kor. 20 f. — III. *Thúry J.*: A közép-ázsiai török irodalom. 1 kor. 50 f. — IV. *Melich J.*: A brassói latin-magyar szótár-töredék. 60 f. — V. *Pecz V.*: A classica philologia jövője. 60 f. — VI. *Hegedüs I.*: Petrarca «Szózatja». 50 f. — VII. *Kúnos L.*: Ada-Kaléi török népdalok, fordítással és jegyzetekkel. 2 kor. — VIII. *Cserép J.*: C. Julius Cæsar commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio. 80 f. — IX. *Melich J.*: Szikszai Fabricius Balás latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 3 K. — X. *Kégl Sándor*: Dsæl ed-Din Rúmi négysoros versei. 1 K 50 f. — XX. k. I. *Ferenczi Zoltán*: Petőfi és a socializmus. 1 K. — II. *Schmidt J.*: Az itáliai nyelvcsalád helyzete azindogermán nyelvek körében. 1 K 50 f. — III. *Asbóth Oszkár*: Szláv jövevényszavaink. (I. rész.) 2 K. — IV. *Melich J.*: Révai Miklós nyelvtudománya. 1 K. — V. *Némethy Géza*: Ovidius és Lygdamus. 1 K. — VI. *Geyza Némethy*: De epodo Horatii cataleptis Vergili inserto. 1 K. — VII. *Goldziher Ignác*: Uri János. 30 f. — VIII. *Horráth Cyrill*: Joannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda. 90 f. — IX. *Vári Rezső*: A ciliciai Oppianus Halientikájának kézirati hagyománya. I. (bevezető) rész. — X. *Asbóth Oszkár*: A j / gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. 1 K 20 f. — XXI. k. I. *Geyza Némethy*: De Ovidio Elegiæ in Messallam auctore. 60 f. — II. *Váczy János*: A nyelvújítás győzelme. 1 K 60 f. — III. *Hegedüs István*: Menander redivivus. 2 K 80 f. — IV. *Némethy Géza*: De sexta Vergilii ecloga. 60 f. — V. *Kégl Sándor*: Bhagavadgítá. 80 f. — VI. *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népnevek a bizanci íróknál. 1 K 80 f.

Megrendelhetők, a mennyiben még készletben vannak, a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában Budapest, V. Akadémia-utca 2.